

८६, अरामहरस्य निमित्तामरामः पूर्ववच्च ।

ततो न नस्य हरः— स्फुट्यन्ते । विद्यादौ—स्फोटेत्, स्फुट्येत । स्फाटतु स्फुट्यताम् । अस्फाटतु, अस्फुट्यत । भूतेशे—

८७. इरनुबन्धान् डोवा भूतेश परपदे ।

डङ्, अरामः शेषः । अङ् पा । अस्फुटत् अस्फोटीत्, अस्फुटतां, अस्फोटिष्टाम् । इटो व्यवधानतया निर्देशान्न निमित्तत्वं, ततो न ढत्वम् —अस्फोटिध्वम् । अधोक्षजे—

८८. नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते ।

अमृता०—८६. अरामेति । अरामहरस्य निमित्तं परनिमित्तं योऽरामः स पूर्ववत् च हरभूतपूर्वारामतुल्यो भवति । स्फुट्यन्त इत्यादौ—अरामहर ए-अयो रित्यनेन यकोऽ-रामेहरे तस्य महाहरत्वात् अरामान्य वर्णादित्यादिना अन्ते प्रभृतीनां नरामहरः प्रसज्येत, अतोऽरामस्य पूर्ववत्त्वविधानान्न हि नस्य हर इत्याशयः ।

अमृता०—८७. इरनुबन्धादिति । भूतेशस्य परपदे इरितोधातो रूतरे डङित्यागमे । वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तः सिः । अस्फुटदित्यादौ डित्त्वादीशस्य न गोविन्देत्यादिना गोविन्दनिषेधः । ननु अस्फोटिध्वमित्यत्र इटईश्वरत्वेन ईश्वर-हरिमित्रेत्यादिना ध्वस्य ढत्वं कथं न स्यात्तत्राचष्टे—इटोव्यवधानतयोत । इटो न निमित्तत्वं ढत्वं प्रतीति शेषः । यदि तस्य निमित्तत्वं विवक्षितं स्यात्तर्हि “इट स्तु वा” इत्येवं विदध्यादिति भावः ।

अमृता०—८८. नरेति । नरश्चेत् संयुक्तवर्णं स्तदा नरविष्णुजनानां मध्ये य आदिः प्रथमस्थितः स हि शिष्यते अवशेषतया स्थाप्यते; अन्यो विष्णुजनो नरक्ष्यते । तेन स्मृ प्रभृते नरत्वेन सरामस्य हि स्थितिर्न तु मरामस्य ।

बाल०—अराम । अरामहरस्य निमित्तम् अरामः पूर्ववच्च पूर्वारामवच्च भवति । स्फुट्यन्त इत्यादौ अरामहर इत्यादिना अरामहरे कृते तस्य महाहरत्वात् ‘अरामान्य-वर्णादन्ते अन्तामन्तानां नस्य हर’ इत्यनेन नस्य हरः स्यादित्यरामस्य पूर्ववत्त्वं विहितमतो न नस्य हरः । स्फुट्येतेति कर्मणि, एवमन्यत्र च ॥८६॥

बाल०—इरनु । भूतेशस्य परपदे इरनुबन्धाद्धातो रूतरे डो वा भवति । अस्फुटदिति ईशस्येत्यादिना गोविन्दनिषेधः । ननु अस्फोटिध्वमित्यादौ इट ईश्वरत्वात् ‘ईश्वर हरिमित्रे’त्यादिना ढत्वं कथं न स्यादिति चेत्तत्राह—इट इति । न निमित्तत्वमिति ढत्वे इति शेषः । ततो न ढत्वमिति । अन्यथा ‘इङ् व्यवधाने तु वे’त्यत्र इटस्तु वेति विदध्यात् ॥८७॥

बाल०—नर । नर-विष्णुजनानामादिः शिष्यते, अवशिष्टतया स्थाप्यते अन्यो विष्णुजनो न रक्ष्यते । यथा—प्रच्छादीनां प्रादेर्द्विवचने कृते पादेरेव स्थितिर्न तु रादेः ॥८८॥

* तेन त्रिविष्णुजनत्वे षट्यै धातो नरे सात्वत एव तिष्ठति नतु ष-यरामौ—तिस्त्याय ।

८६. शौरि शिरस्कस्तु सात्वतः ।

अम्यो विष्णुजनो न रक्ष्यते । पुस्फोट, पुस्फुटे । कामस्फुट्यात्, स्फटि-
षीष्ट । बालकल्कौ स्फोटिता । कल्कौ-स्फोटिष्यति, स्फोटिष्यते ।
अजिते-अस्फोटिष्यत्, अस्फोटिष्यत । एवं श्च्युतिर् क्षरणे । दन्त्यादि-
रयम् । सस्यशश्रवर्गयोगे । श्च्योतति । अश्च्युतत् अश्च्योतीत् ।
चुश्च्योत । एवं च्युतिर् आसेचने । मन्थ विलोडने । मन्थति ।

८७. अनिरामेतां विष्णुजनान्तानामुद्धव नरामहरः कंसारौ ।

८९. लगि-कप्योरुपताप-शरीर-विकारयोः ।

मथ्यते । भूतेशे-अमन्थीत्, अमन्थि । अधोक्षजे-ममन्थ, ममन्थे । काम-
मथ्यात्, मन्थिषीष्ट । कुथि हिंसा-संकलेशयोः ।

९२. इरामेद्धातो नुम् ।

उपदेशएवायं नुम् । कुन्थति । इरामेत्त्वान्ननस्यहरः-कुन्थ्यते ।

अमृता०—८६. शौरीति । शौरिः शिरसि यस्य स शौरिशिरस्क स्तादृशो नरभूतः
सात्वत एव शिष्यते; अन्यो विष्णुजनो न रक्ष्यते ।* अत्र द्विवचने पुस्फुट इति स्थिते हरि
खड्गस्य हरिकमलं परामः, लघूद्धवस्येति गोविन्दः—पुस्फोट । श्च्युतिर् क्षरणइति-क्षरणं
स्यन्दनं विलोडनं प्रतिघातश्च । अश्च्युतदिति—इरनुबन्धान् डो वेत्यनेन डः । अश्च्योतीदिति
सि पक्षे ।

अमृता०—८७. अनिरामेति । इराम इत् येषां ते इरामेतः । न इरामेत अनि-
रामेतस्तेषां विष्णुजनान्तानां धातूनां कंसारौ प्रत्यये परे उद्धव-नरामस्य हरोभवति । तेन
मथ्यते इत्यत्र नरामहरः ।

अमृता०—८९. लगीति । उपताप-शरीर विकारयोरर्थयो र्गम्यमानयोः लगि गतौ
कपि चलने इत्येतयो रूद्धवनरामस्य हरः स्यात् । इरामेत्वादप्राप्ते विधानम् । ममन्थे
इति—संयोगान्तत्वेन कपिलत्वाभावात् नरामहरः । मथ्यादिति—कामपाल-परपदस्य
कपिशत्वान्नरामहरः ।

बाल०—शौरि । शौरिशिरस्कस्तु सात्वतः शिष्यते अन्यो न रक्ष्यते । पुस्फोटेति
'हरिखड्गस्य हरिकमलमि'त्यादिना फस्य पत्वम् । अश्च्युतदिति 'इरनुबन्धान् डो वे'
त्यादिना डः ॥८६॥

बाल०—अनि । इराम इत् येषां ते इरामेतः न इरामेतः अनिरामेतस्तेषां विष्णु-
जनान्तानां कंसारौ परे उद्धवनरामस्य हरो भवति ॥८७॥

बाल०—लगि । उपताप-शरीरविकारयोर्वर्त्तमानयोर्लगि गतौ, कपि चलने इत्ये-
तयोरूद्धव-नरामस्य हरो भवति । इरामेत्वादप्राप्ते विधानम् ॥८९॥

८३, कवर्ग-नरस्य चवर्गः ।

चुकुन्थ । लङि गतौ-विलग्यते । कपि चलने-विकप्यते । उपतापादिभ्या-
मन्यत्र तु-लङ्यते कम्प्यते । विधु गत्याम् ।

८४. धात्वादेः षः सः ।

८५. सर्वेश्वर-दन्त्यपराधातोरादिसाः षोपदेशाः ।

८६. स्वक्व-स्विद-स्वद-स्वञ्ज-स्वप-स्मिडाश्च ।

अमृता०—८२. इरामेदिति । इराम इत् यस्य तादृशधातोरुम् स्यात् । अत्र षष्ठी
सम्बन्धे नतु स्थान्यर्थे, कार्यविरोधात् । उपदेश एव—उच्चारणमात्र एव, सहजवदेवेत्यर्थः ।
अन्त्यसर्वेश्वरात् परं मित स्थानमिति शासनात्—कुन्थति ।

अमृता०—८३. कवर्गेति । सुगमम् । विलग्यत इति—उपतप्यत इत्यर्थः । विकप्यत
इति—शरीर विकारोऽत्रार्थः । सतूपताराद्विलक्षण एव । अन्यथा उपताप इत्यनैव सिद्धे
शरीर विकार ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

अमृता०—८४. धात्वादेरिति । धातोरादिस्थितः परामः सराम आदिश्यते ।

अमृता०—८५. के तावद् मूर्द्धण्यपरामादयो वेति संशये षोपदेशान् व्याचष्टे—
सर्वेश्वरेति । सर्वेश्वराश्च दन्त्याश्च सर्वेश्वर दन्त्या स्ते परायेभ्य स्तादृशाः धातोरादिस्थिताः
सरामाः षोपदेशा भवन्ति प्रथमेवपरामत्वेनोच्चार्यन्त इत्यर्थः । केचित्तु सर्वेश्वर दन्त्यपर
सादयो धातवः षोपदेशत्वेन मन्यन्ते । तथाहि भाष्यम्—अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशा
इति । उद्देश्यन्तु समानमेव ।

अमृता०—८६. स्वक्वेति । स्वक्व गतौस्विदा गात्र प्रक्षरणे स्वद आस्वादने स्वनृज
परिष्वङ्गे त्रिस्वप् शये स्मिङ् ईषद्धसने इत्येतेषाञ्चादिसाः षोपदेशाः स्युः । दन्त्यवर्ण-
परत्वात् पूर्वणहि षोपदेशत्वे सिद्धे पुनरेषां ग्रहणेन दन्त्यपरेषु मध्ये एषामेव षण्णां
षोपदेशत्वं नियमितं नत्वपरेषां स्वर प्रभृतीनामिति परसूत्रादधो मूले वक्ष्यते ।

बाल०—इरा । इराभ इद यस्य स इरामेत् इरामेच्चासौ धातुश्चेति इरामेच्चातु-
स्तस्य नुम् भवति ।

उपेति । उपदेश एव उच्चारणमात्र एव ॥८२॥

बाल०—कवर्ग । कवर्गनरस्य स्थाने चवर्गो भवति । विलग्यते इति उपतापोऽ-
त्रार्थः । विकप्यते इति शरीरविकारोऽत्रार्थः । उपताप-शरीरविकाराभ्याम् ॥८३॥

बाल०—धात्वादेः । धात्वादेः परामः सरामो भवति । ष इत्यत्र षस्येति पाठः
सभ्यः । कार्यस्थाने तु षष्ठिकेत्युक्तत्वात् । ष इति षष्ठ्यन्तं वा ष इत्यराम उच्चारणार्थः ॥८४॥

बाल०—सर्वे । सर्वेश्वराश्च दन्त्याश्च सर्वेश्वरदन्त्या-स्ते पराः परभूता येभ्यस्तादृशा
धातोरादिसाः षोपदेशाः । सरामाणां षोपदेशत्वं कष्टप्रतिपाद्यं तस्मात् सर्वेश्वरदन्त्य-
परसादयो धातवः षोपदेशा इति सुसङ्गतः पाठः ॥८५॥

८७. सृप्लृ-सृ-स्तृ-सृज्-स्तृ-स्त्या-सूच-सूत्र-स्तन-संग्राम सार-साम-
सभाज-सेकृ-स्तेन-स्तोम वर्जम् ।

सत्र स्थूल सुखाश्च धातुप्रदीपे दृश्यन्ते । दन्त्यपरत्वेऽपि स्वक्वादीनां
पाठो नियमार्थः । तेनस्वृ प्रभृतीनां न स्यादिति । सेधति ।

८८. उपेन्द्रादपि षोपदेशस्य षत्वं क्वचित् ।

निषेधति । अद्वयवधानेऽपि—न्यषेधत् ।

षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊराम इत् । शास्त्रमनुशासनं माङ्गल्यं
शिवम् । सेधति शिष्यं गुरुः । सेधति हरिभक्तिः ।

अमृता०—८७. सृप्लृ इति । सृप्लृ गतौ सृगतौ स्तृज् आच्छादने स्वादिः सृजविसर्गे
स्तृज् आच्छादने कचादिः, स्तृयै शब्दसंघातयोः, सूच पैशुन्ये सूत्रवेष्टने स्तन शब्दे संग्रामयुद्धे
सार दौर्बल्ये साम सान्त्वने सभाज संपूजने सेकृगतौ स्तेन चौर्ये स्तोम श्लाघायामित्येतान्
वर्जयित्वा अन्ये हि षोपदेशाः स्युः । सृप्रभृतेः सर्वेश्वरपरत्वात् तथा स्तृ प्रभृतेर्दन्त्य-
परत्वादेतेषां पूर्वसूत्रेण षोपदेशत्वे प्राप्ते वर्जनम् । एतद्व्यतीतानामेव सर्वेश्वर-दन्त्यपर-
धातूनां षोपदेशत्वं मन्तव्यम् । सत्रसन्तानक्रियायां, स्थूल परिवृंहने, सुख तत्क्रियायां-
मित्येते च धातुप्रदीपे दृश्यन्ते वर्जनगणे इतिशेषः । स्वक्वादीनां पाठो नियमार्थ इति
व्याख्यातमेव प्राक् । तत्र भाष्यटीकायां कैयटः—दन्त्यग्रहणेन वकारो गृह्यते इत्याशङ्का
स्यादिति सिद्धादयो भेदेन निर्दिष्टा इति ।

अमृता०—८८. उपेन्द्रादिति । उपेन्द्रादुत्तरस्य षोपदेशस्य क्वचित् षत्वं भवति ।
विष्णुपदान्तत्वादप्राप्ते विधानमेतत् । अत्र ईश्वरादिनिमित्तभूताद् ह्यूपेन्द्रादिति बोद्धव्यम्,
पूर्वोक्तनिमित्तत्वे सत्येव षत्व-णत्वे इत्युक्त नियमात् । क्वचित् पदग्रहणात् “सेधते स्त्वगतौ

बाल०—स्वक्व । स्वक्व गतौ सिद्धा गात्रप्रक्षरणे स्वद आस्वादाने स्वनृज परिसङ्गे
त्रि स्वप शये स्मिङ् ईषद्धसने इत्येषाश्च आदि साः षोपदेशाः ॥८६॥

बाल०—सृप्लृ गतौ सृ गतौ स्तृज् आच्छादने स्वादिः, सृज विसर्गे स्तृज् आच्छादने
कचादिः, स्तृयै शब्द-सङ्घातयोः सूच पैशुन्ये सूत्र वेष्टने स्तन शब्दे संग्राम युद्धे सार दौर्बल्ये
साम सान्त्वने सभाज संपूजायां सेकृ गतौ स्तेन चौर्ये स्तोम श्लाघायां इत्येतान् वर्जयित्वा
एते सर्वेश्वरदन्त्यपरसादयोऽपि न षोपदेशा इति । सत्र सन्तानक्रियायां स्थूल परिवृंहने
सुख तत्क्रियायां इत्येते च धातुप्रदीपे दृश्यन्ते वर्जित इति शेषः । दन्त्यपरत्वेऽपीति । तेन
स्वृप्रभृतीनां न स्यात् षोपदेशत्वमिति शेषः । दन्त्यपरत्वेऽपि स्वक्वादीनां पाठो नियमार्थ
इति चेत्तर्हि स्तृ स्तृ स्तृ स्तन स्तेन स्तोम इत्येते कथं वर्ज्यन्ते ? उच्यते, वरामपरत्वेन
ये दन्त्यपरसादयस्तेषां मध्ये स्तृ प्रभृतीमेतामेव वर्जनं भवति । अन्येषां तु षोपदेशत्वं
भवतीति न कश्चिद्विरोधः ॥८७॥

बाल०—उपे । उपेन्द्रावप्युत्तरस्य षोपदेशस्य सस्य षत्वं क्वचिद्भवति । अद्वयव-

८८. स्वरति सूति सूयतिधूजदित इड्वा ।

असेधीत् असेधिष्टामित्यादि ।

१००, विष्णुजनान्तानामनिटां वृष्णीन्द्रः सौ परपदे ।

यादवमात्रे हरिकयलम्—असैत्सीत् ।

१०१, वामन वैष्णवाभ्यां सेहरो वैष्णवे नत्विटः ।

१०२, हरिघोषात्तथोर्धो धावर्जम् ।

असैद्धामित्यादि । वस्पापि वैष्णवत्वाभावात् सेहंराभावः ।

उडूठौ यत्र विद्येते प्रत्ययोऽच्-प्रभवश्च यः ।

स्मृत'मिति तथा—'न सुत्रः स्य-सनोः षत्वमि'त्यादि विशेष उपेन्द्रविधौ वक्ष्यते । गतौ तु परिसेधतीति दर्शयिष्यते । सेधति हरिभक्तिरिति—अत्राकर्मकः, शिवं भवतीत्यर्थः ।

अमृता०—८८. स्वरतीति । स्वृशब्दोपतापयोः सूत्रं प्राणिगर्भं विमोचने अदादि-दिवादिश्च धूत्रकम्पने, ऊरामइत् यस्य स ऊदित् इत्येतेभ्य उत्तरे इड्वा स्यात् । इट्-राम-धातुक इति नित्यं प्राप्ते विभाषा वचनम् ।

अमृता०—१००. विष्णु इति । परपदे सौपरे अनिष्टो ये विष्णुजनान्ता धातव स्तेषां वृष्णीन्द्रो भवति । गोविन्दापवाद एषः । असैत्सीदिति—अनिट् पक्षे ।

अमृता०—१०१. वामनेति । वैष्णवे परे वामन-वैष्णवाभ्यां परस्य सेहरो भवति । इटुत्तरस्य तु सन स्यात् । इटो वामनत्वात् सेहरे प्राप्ते निषेधः । तेन असेधिष्टामित्यादौ न सेहंरः ।

अमृता०—१०२. हरिघोषादिति । हरिघोषादुत्तरयोः तयोः स्थाने धरामो भवति । धा धातो धरामादुत्तरयोस्तु तयोर्धो न स्यात् । तेनधत्त इत्यत्र तस्य नधत्वम् । तथयो र्यादिवत्वेन यादवमात्रे हरिकमलमित्यनेन हरि घोषस्याविष्णु पदान्ते हरिकमलप्राप्ते नियमोऽयम् । वरामस्य वैष्णवत्वाभावं प्रमाणयति—उडूठावित्यादि कारिकया । यत्र

धानेऽपीति षत्वं भवतीति शेषः । सेधति शिष्यं गुरुरिति अनुशासनमत्रार्थः । सेधति हरिभक्तिरिति शिवमत्रार्थः ॥८८॥

बाल०—स्वरिति । स्वृ शब्दोपतापयोः सूड् प्राणिगर्भं विमोचने अदादिदिवादिश्च धूत्र कम्पने ऊत् इत् यस्य स ऊदित् इत्येतेभ्य उत्तरे इड्वा भवति ॥८८॥

बाल०—विष्णु । परपदे सौ परे सति अनिटां विष्णुजनान्तानां वृष्णीन्द्रो भवति । यादवमात्रे हरिकमलमिति धस्य तः ॥१००॥

बाल०—वामन । वैष्णवे परे वामन-वैष्णवाभ्यां परस्य सेहरो भवति इट उत्तरस्य सेहरो न भवति । इटो वामनत्वात् प्राप्ते निषेधः, तेन असेधिष्टामित्यादौ न सेहंरः ॥१०१॥

बाल०—हरि । धावर्जं हरिघोषदुत्तरयोस्तथोः स्थाने धो भवति ।

वस्यापीति । कथं वैष्णवत्वाभाव इति चेत्तत्राह उडूठाविति । यत्र वे उडूठौ विद्येते

अन्तस्थं वंविजानीयात्तदन्यो वर्ग उच्यते ॥

इति स्मरणात् । असैत्स्व असैत्स्म ।

कर्मणि—असेधि असेधिषाताम् ।

१०३, ऋद्वयाद् विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्च वैष्णवादि सि कामपालौ
कपिलावात्मपदे । गमेस्तु वा ।

असित्साताम् ।

१०४, कृसृभृवृ स्तु द्रु स्रुश्रुभ्य एवाधोक्षजमात्रे नेट् । अन्येभ्य
स्त्वनिङ्भ्योऽपीट् ।

इतिनियमादधोक्षजे नित्यमिट् । सिसेधित् । सीत् सीष्ट सेधिषीष्ट ।

उदूठौ विद्योते, यस्य उत् उरामः, ऊठ् वा भवतीत्यर्थः, योवः प्रत्ययः, योवः अच्प्रभवः,—
सर्वेश्वरजातः, तंतं वरामं अन्तस्थं विजानीयात् तदितरो वरामो वर्ग्यः (वर्गीयः) उच्यते ।
तत्र उत् सङ्कर्षणे वच्यादीनाम् । “वाहो वा उठ्” इत्यनेन उठ् तूक्तमेव । अच् प्रभवः
सन्धिना जातो यथा भवतीत्यादिज्ञेयम् । असैत्स्वेत्यत्र वस्य प्रत्ययत्वेनान्तस्थत्वाद्
वैष्णवत्वाभावइति नसेर्हर इत्याशयः ।

अमृता०—१०३. ऋद्वयादिति । सिश्च कामपालश्च सि-कामपालौ; वैष्णव आदि
र्ययो स्तौ वैष्णवादी; तौचामू सि-कामपालौ चेति वैष्णवादि सि-कामपालौ । ऋद्वयात्,
विष्णुजनान्तेशोद्धवात् च धातोरुत्तरे आत्मपदे सि-कामपालौ कपिलौ भवतः । गम्लृगतौ
इत्यस्मात्तु तौ कपिलौ वा स्याताम् । तेन असित्सातामिति न गोविन्दः । वैष्णवादीति
किम्—असेधिषातां सेधिषीष्ट । वैष्णवादी इत्यनुक्तौ सत्यां टिदागमस्य पर सम्बन्धित्वा-
दिडादावपि गोविन्दनिषेधः स्यादिति ।

अमृता०—१०४. कृसृइति । डुकृञ् करणे, सृगतौ, डुभृञ् धारण-पोषणयोः, वृङ्
संभक्तौ, वृञ् वरणे द्वयोरेव ग्रहणं ण्टुञ् स्तुतौ, द्रुस्रु गतौ, श्रु श्रवणे इत्येतेभ्य एवाधोक्षज-
मात्रे परे इट् न भवति । एव कारादन्येभ्यस्तु अनिङ्भ्योऽपि इड्भवतीति नियमः । एवञ्च
विकल्पितेट् धातूनामनिट् पक्षे ह्यधोक्षजे अनिङन्तर्गततया तावदिट् कर्त्तव्यः, इट् पक्षेतु

भवतः, यो वः प्रत्ययः, अच्प्रभवश्च यो वः, तं वम् अन्तस्थं विजानीयात् । असैत्स्वेत्यत्र
वस्य प्रत्ययत्वादन्तस्थत्वम् ॥१०२॥

बाल०—ऋद्वयात् । वैष्णवादी च तौ सि-कामपालौ चेति वैष्णवादि-सि-कामपालौ
ऋद्वयात् विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्च परौ वैष्णवादि सि-कामपालौ आत्मपदे कपिलौ भवतः,
गमेस्तु वैष्णवादि सि-कामपालौ कपिलौ वा भवतः । वैष्णवादीति विशेषणात् असेधिष्टे-
त्यादौ न कपिलत्वम् । अन्यथा टिदागमः परसम्बन्धीति इटोऽपि कपिलत्वेन गोविन्दनिषेधः
स्यात् । असित्सातामिति कपिलत्वाद् गोविन्दनिषेधः ॥१०३॥

गद् व्यक्तायां वाचि ।

१०५, विष्णुजनादे लघोररामस्य वृष्णीन्द्र इडादौ सौ वा परपदे ।

अगादीत् अगदीत् ।

१०६, उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे ।

अगादि । जगाद ।

१०७, उत्तम णल् नृसिंहकार्यं करो वा ।

जगाद जगद । अट् गतौ ।

१०८. सर्वेश्वरादे वृष्णीन्द्रोऽत्प्रसंगमात्रे ।

सिद्धएव स इति पक्षद्वयेऽपि नित्यमिट् स्यादित्यर्थः । अकृते तु लक्षणे ऊदित्वाद् विभाषयेत् प्राप्तिः स्यात् ।

अमृता०—१०५. विष्णु इति । परपदे इडादिसौ परे सति विष्णुजनादे धातोर्लघ्वरामस्य वृष्णीन्द्रो वा भवति । इह येन नाव्यवधानं सम्भवति तेन व्यवधानेऽपीति न्यायेन विष्णुजन व्यवधानेऽपि लघ्वरामस्य वृष्णीन्द्रो मन्तव्यो नतु सर्वेश्वरव्यवधाने । तेन हि अचकासीदित्यत्र चरामस्थस्यारामस्य न वृष्णीन्द्र इति ध्येयम् । विष्णुजनादेरिति किम्—माभवानटीत् । लघोरिति किम्—अरक्षीत् । इडादाविति किम्—पच-अपाक्षीत् । परपदे एव, आत्मपदे तु—अयतिष्ठ ।

अमृता०—१०६. उद्धवेति । नृसिंहे प्रत्यये परे उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रो भवति । जगादेति—कवर्गं नरस्य चवर्गं इति गरामस्य जरामः । उद्धवेति किम्—चकासयति । अरामस्येति किम्—भेदयति ।

अमृता०—१०७. उत्तमेति । उत्तमपुरुषे णल्प्रत्यये णित् कार्यं विकल्पेन स्यादित्यर्थः ।

अमृता०—१०८. सर्वेश्वरादेरिति । अत्प्रसङ्गमात्रे प्राप्त्यवसरभात्रे सर्वेश्वरादेर्धातोराद्यस्य सर्वेश्वरस्य वृष्णीन्द्रः स्यात् । तेन अदागमात् प्रागेव वृष्णीन्द्रो भवति नतु अत्,

बाल०—कृ सृ । डुकृञ् करणे, सृ गतौ, डुभृञ् धारण-पोषणयोः, वृङ् सम्भक्तौ, वृञ् वरणे द्वयोरेव ग्रहणम्, ष्टुञ् स्तुतौ, दु-द्रु-सृ गतौ, श्रु श्रवणे इत्येतेभ्य एव अधोक्षज-मात्रे परे इट् न भवति, तेन अन्येभ्यस्तु अनिङ्भ्योऽपि इडिति ॥१०४॥

बाल०—विष्णु । परपदे परे इडादौ सौ परे विष्णुजनादेर्धातोर्लघोररामस्य वृष्णीन्द्रो भवति । सर्वेश्वरव्यवधाने विष्णुजनादेर्लघोरिति न मन्यन्ते, तेन अचकासीदित्यादौ न वृष्णीन्द्र इति वक्ष्यते ॥१०५॥

बाल०—उद्धवा । नृसिंहे परे उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रो भवति ।

जगादेति कवर्गं नरस्य चवर्गइत्यनेन गस्य जत्वम् ॥१०६॥

बाल०—उत्तम । उत्तमपुरुषस्य णल् नृसिंहकार्यकरो वा भवति ॥१०७॥

आट् वृद्धिश्च पा । आट् आटीत् । विष्णुजनादित्वाभावात्
माभवानटीत् ।

अधोक्षजे द्विर्वचने कृते लोपापवादमाह—

१०६. नरादेररामस्य त्रिविक्रमः ।

११०. तस्मान्नुड् द्विविष्णुजन धातौ ।

आट् आटतुः : रद् विलेखने । रराद ।

१११. आदेशहीन नराद्यक्षरस्य धातोरसंयुक्तविष्णुजनमध्यस्या
रामस्य एत्वं नरादर्शनञ्च कपिलाधोक्षजे सेट् थलि च ।

प्रयोजनाभावात् । पाणिनीयास्तु अट् कुर्वन्ति तस्य वृद्धिश्च । विष्णुजनादित्वाभावात्
माभवानटीदित्यत्र विष्णुजनादेर्लघोररामस्येति वृष्णीन्द्रो न प्रवर्तते । लोपापवादमाहेति—
अरामहर ए-अयो रित्यनेन नरामस्य हरे प्राप्ते तस्यापवाद लक्षणमाचष्ट इत्यर्थः ।

अमृता०—१०६. नरादेरिति । नरश्चासौ आदिश्चेति नरादि स्तादृशोऽरामस्य
त्रिविक्रमो भवति । ननु नरारामस्येति कृतेऽपि सिद्धे नरादेरिति किमर्थमिहादिपदमिति
चेत्तदुच्यते—नरस्यारामो नराराम इति विग्रहे पठप्रभृतेरपि त्रिविक्रमः प्रसज्येत । तस्मात्
साधु विहितं नरादेररामस्येति ।

अमृता०—११०. तस्मादिति । द्विविष्णुजन धातौ परे तस्मात् त्रिविक्रम नरारामा-
दुत्तरे नुडागमो भवति । द्विविष्णुजनेति—अनेकविष्णुजनस्योपलक्षणमिति भाषावृत्तिः ।
तेन ऋच्छधातोर्द्वित्वे गोविन्दे च 'आनच्छ' इत्यत्र नुम् स्यादेव ।

अमृता०—१११. आदेशेति । नरस्य आदि अक्षरं नराद्यक्षरं; आदेशहीनं नराद्यक्षरं
यस्य तादृशस्य धातोरसंयुक्तविष्णुजनयोर्मध्ये योऽराम स्तस्य एरामादेशो भवति, नरा-
दर्शनञ्च स्यात् कपिलाधोक्षजे सेट् थलि च परे । अरामस्येति किम्—ररक्षतुः, तत्सरतुः ।
आदेशहीनस्येति किम्—जगाम, चकमे ।

बाल०—सर्वे । अत्प्रसङ्गमात्रे सर्वेश्वरादेर्धातोर्वृष्णीन्द्रो भवति आदेरिति शेषः ।
आट् वृद्धिश्च पेति । अस्माकं मते सर्वेश्वरादेर्धातोरत् प्रसङ्गमात्रे आदेर्वृष्णीन्द्रो भवति,
नत्वत्प्रयोजनाभावात् । पाणिनीयानान्तु मते आट् वृद्धिश्च भवतीत्यर्थः । विष्णुजनादित्वा-
भावादिति विष्णुजनादेर्लघोरित्यादिना न वृष्णीन्द्र इति शेषः ।

अधोक्षज इति । लोपापवादलक्षणमाह—लोपस्तु अरामहर ए-अयोरित्यादिना
विहितः ॥१०८॥

बाल०—नरादे । नरश्चासौ आदिश्चेति नरादि स्तथाभूतस्य अरामस्य त्रिविक्रमो
भवति । ननु नरारामस्येति कृते को दोष इति चेत्तत्रोच्यते नरस्यारामः नरारामस्तस्येति
अनिष्टविग्रहे पपाठेत्यादावपि त्रिविक्रमः स्यात् ॥१०६॥

बाल०—तस्मात् । द्विविष्णुजने धातौ परे तस्मात् त्रिविक्रमादुत्तरे नुड् भवति ॥११०॥

११२. तफलभजत्रपां नलोपि-ग्रन्थि-श्रन्थि-दन्भीनाश्च ।

११३. ज-भ्रमु-त्रस-फणादीनां हिंसार्थराधश्च वा ।

रेदतुः रेदुः । रेदिथ । आदेशयुक्तस्य तु जगदतुः । संयुक्तविष्णुजन-
मध्यस्य तु—ननन्दिथ ।

इहादेशस्तु अधोक्षजनिमित्तकस्य हि ग्राह्यः । तस्मदनिमित्तकयोः (औपदेशिकयोः) नत्व-सत्वादेशयोर्न प्रतिषेधः—नेमतुः सेहे । इह धात्वादेर्णो न इत्यादि नत्व-सत्वादेशयोर्न किमपि निमित्तमिति । कपिलाधोक्षजे इति किम्—रराद । सेट् थलीति किम्—ततप्थ ।

अमृता०—११२. तृफलेति । तृप्लवन-तरणयोः, फलनिष्पत्तौ त्रिफला विसरणे द्वयोरेव ग्रहणं, भज सेवायां, त्रपूष लज्जायामित्येतेषां तथानलोपिनो येग्रन्थि-श्रन्थि-दन्भयः (येषामधोक्षजस्य कपिलत्वं प्राग्बिहितम्) तेषाञ्च अरामस्य एत्वं नरादर्शनं स्यात् कपिलाधोक्षजे सेट् थलिच । तरतेः सत्सङ्गाद्यदन्तस्येत्यादिना गोविन्दे कृते, शमु दद-वरामादीनां गोविन्दारामस्य चेत्यादिना निषेधे प्राप्ते विधानम् । फल-भजो रादेशयुक्त-नराद्यक्षरत्वादप्राप्ते, त्रपूषः संयुक्तविष्णुजनमध्यत्वादप्राप्ते तथा ग्रन्थादि त्रयाणां संयुक्त विष्णुजनमध्यत्वादप्राप्ते विधानमेतत् ।

अमृता०—११३. ज-भ्रम्विति । जृष वयो हानौ, भ्रमु चलने भ्वादि दिवादिश्च, त्रसी उद्वेगे इत्येषां, फणादीनां तथा हिंसार्थं राधश्च एत्वं नरादर्शनञ्च वा स्यात् । पूर्ववद

बाल०—आदेश । नरस्य आद्यक्षरं नराद्यक्षरम् आदेशहीनः नराद्यक्षरं यस्य तादृशस्य धातोरसंयुक्तविष्णुजनयोर्मध्यस्य मध्यवर्त्तिनोऽरामस्य स्थाने कपिलाधोक्षजे सेट् थलि च परे एत्वं भवति नरादर्शनञ्च भवति असंयुक्तेति एकैकहलौ सन्निहिती यस्य तादृश-स्यैवारामस्य एत्वं भवतीति । ततश्चुः तत्सरुरित्यादौ न भवति । ननु आदेशहीननरस्येति कृते को दोष इति चेत्तत्रोच्यते आदेशहीननरस्येति कृते जगदतुरित्यादावपि एत्वं नरा-दर्शनञ्च स्यात् यतोऽरामसहित-गराम एव नरः आदेशस्तु अरामरहित-गरामस्य साराम-गरामस्य आदेश इति न वाच्यं यतो हि गतावित्यस्य हे द्विवचने कृते हरामस्य जत्वं न स्यात् तस्मादरामरहितस्यैव जत्वमिति इदानीन्तु जगदतुरित्यादौ आदेशहीननराद्यक्षर-त्वाभावादेत्वं नरादर्शनञ्च न भवतीति न कश्चिद्विरोधः ॥१११॥

बाल०—तृ फल । तृ प्लवन-तरणयोः फलनिष्पत्तौ त्रिफला विसरणे द्वयोरेव ग्रहणं भज सेवायां त्रपूष लज्जायाम् इत्येतेषां नलोपिनां श्रन्थमोचन-प्रतिहर्षयोः ग्रन्थ सन्दर्भे दन्भु दम्भे इत्येषाञ्च अरामस्य एत्वं नरादर्शनञ्च भवति तरतेः सत्सङ्गाद्यदन्तस्येत्यादिना गोविन्दे कृते शमु दन वरामादीनां गोविन्दारामस्य च नैत्वादीत्यनेन निषेधे प्राप्ते फल-भजोरादेशहीन-नराद्यक्षरत्वाभावेनाप्राप्ते त्रपस्त्वरामस्य असंयुक्तविष्णुजनमध्यत्वा-भावाच्चाप्राप्ते विधानम् । दम्भेस्तु पूर्वणैव सिद्धे पृथगुपादानं नियमार्थं नलोपिनां मध्ये दम्भेरेवेति ॥११२॥

णद अव्यक्तशब्दे ।

११४. धात्वादेर्णो नः ।

११५. सर्वे नादयो णोपदेशा

नृ नृति नर्दि नन्दि नक्वि नाथि नाधि नटि वर्जम् ।

नाथेस्तु भाष्ये णोपदेशत्वं, पारायणे तु न । नदति । उपेन्द्रात् णोप-
देशस्यणत्वम् — प्रणदति ।

११६. उपेन्द्रान्नेर्णत्वं नदगद पतपद वह वप हन्ति द्राति मा या

प्राप्ते विभाषेयम् । फणादयः सप्त भ्वादचन्तर्गणा, यथाः—फण गतौ राजृ दुभ्राजृ दुभ्रामृ
दुभ्रामृ दीप्तौ स्यमुस्वन शब्दे इति । राधः संसिद्धार्थे नैत्वादिकम्; आदेशवन्नरत्वेन तस्य
एत्वादिकप्राप्त्यभावात् । हिंसार्थे तु धातूनामनेकार्थं स्वीकारात् अपरराधतुः अपरे-
धतुरिति । ननन्दित्येति—दुनदि समृद्धौ धातोरिरामेत्वान्नुम् ।

अमृता०—११४. धात्वादेरिति स्पष्टम् ।

अमृता०—११५. सर्वे इति । नृ नये, नृति गात्रविक्षेपे, नर्द् शब्दे, दुनदि समृद्धौ,
नक्व नाशने, नाथृ नाधृ याच्त्रोपतापैश्चर्याशीःषु, नट नृत्ये एतान् वर्जयित्वा सर्वे नादयो
णोपदेशाभवन्ति । आद्योच्चारण मात्र एवैषां णरामत्वेन पाठः स्यादित्यर्थः । नाथेरिति—
पारायणमतमेवोररीकृतमत्र ।

अमृता०—११६. उपेन्द्रादिति । नद अव्यक्तशब्दे, गद व्यक्तायां वाचि, पतलृगतौ,
पद गतौ, वह प्रापणे, वुवप वीजतन्तु सन्ताने, हनसिंहा-गत्योः, द्रा कुत्सायां, मेङ्

बाल०—जृ भ्रम । जृष् झृष् वयोहानौ भ्रमु अनवस्थाने दिवादिः भ्रमुचलने भ्वादिः
द्वयोरेव ग्रहणं त्रसीउद्वेगे एषाम् । फलादीनां हिंसार्थं राधश्च एत्वं सरामादर्शनञ्च वा
भवति अप्राप्ते विभाषेयम् । फणादयः सप्त भ्वादचन्तर्गणा एकत्रैव पठिताः । यथा फणगतौ,
राजृदीप्तौ, दु भ्राजृ दु भ्राशृ भ्नाह दीप्तौ, स्यमु स्वन शब्दे । हिंसार्थेति यद्यपि राध साध
संसिद्धाविति राध बृद्ध्याविति पठ्यते, तथापि धातूनामनेकार्थत्वात्तस्य हिंसार्थं वृत्तिरिति
ज्ञेयम् । ननन्दितुरिति प्रमादपाठः लिपिकारेण कृतः ननन्दित इति पाठोबोद्धव्यः । दुनदि
समृद्धौ इरामेत्वान्नुम् ॥११३॥

बाल०—धात्वा । धात्वादेर्णो नो भवति । णो न इति षः स इतिवद्
बोद्धव्यम् ॥११४॥

बाल०—सर्वे । नृ नये क्रयादिः, नृति गात्रविक्षेपे दिवादिः, नर्द् शब्दे; दुनदि
समृद्धौ, नाथृ नाधृ याच्त्रोपतापैश्चर्याशीःषु चत्वारो भ्वादयः । नट-नृतावित्यपि भ्वादिः ।
नक्व नाशने चुरादिः एतानि वर्जयित्वा सर्वे नादयो णोपदेशाः ण उपदेश आद्योच्चारणं
येषां ते एवं णोपदेशा ज्ञेयाः । नाटीति केचिद्वदन्ति तन्मते नट अवस्कन्दने चुरादिः भ्वा-
दिस्तु नोपदेश एव । नाथौ त्विति । अत्र पारायणमतमङ्गीकृतम् ॥११५॥

दामोदर शमु सो चिञ्जि दिहि वाति प्सातिष्वद् व्यवधाने-
ऽपि । कखादि सहज षान्तौ विना शेषे तु वा ।

मेति मेङ्माङोर्ग्रहणम् । मातेरपि इति केचित् । प्रणिनदति प्रण्य-
नदत् । एवंप्रणिगदतीत्यादि । ननाद नेदतुः । अर्द्द गतौ याचने च ।
अर्द्दति प्रण्यर्द्दति प्रन्यर्द्दति । कखादि सहजषान्तौ विनेतिकिम्—प्रनि-
कर्षति, प्रनिखनति । भूतेश्वरे आर्द्दत् । नरादेरिति तस्मान्नुडिति—
उटावितौ-आनर्द्द । इदि परमेश्वर्ये । इरामइत् । इरामेद्धातोर्नुम्—
इन्दति ऐन्दत् ।

११७. ऋच्छवर्जित गुर्वीश्वरादेरामधोक्षजे ।

आमो मस्येत्त्वनिषेधः ।

प्रणिदाने, माङ् माने, या प्राप्तौ, दामोदर उक्तः, शमु उपशम, षोऽन्तकर्मणि, चिञ् चयने,
दिह उपचये, वा गतिगन्धनयोः, प्सा भक्षणे इत्येतेषु परेषु उपेन्द्रादुत्तरस्य णेरुपेन्द्रस्य णत्व
भवति । इहोपेन्द्रादिति णत्वविधेर्निमित्तभूतादित्युन्नेयम् । अद्व्यवधानेऽपि नेर्णत्वं स्यात् ।
कखादीति—कश्च खश्च कखौ, तावादी यस्य स कखादिः, सचसहजषान्तश्चेति कखादि-
सहजषान्तौ, तौ विना । शेषे नदादिभ्योऽन्यस्मिन् धातौ परे उपेन्द्रान्निमित्तात् परस्य
नेर्णत्वं वा भवति, अद्व्यवधानेऽपि णत्वं वा भवति । सहजषान्तंविनेति किम्—प्रनिशिनष्टि ।
आनर्द्दित्यत्र दरामस्य द्वित्वे त्रिविष्णुजनेऽपि नुडिष्टः, उपलक्षणाङ्गीकृतत्वात् । ऐन्ददिति—
सर्वेश्वरादेर्दृष्णीन्द्रोऽत्प्रसङ्गमात्र इति वृष्णीन्द्रः ।

अमृता०—११७. ऋच्छेति । ऋच्छगतावित्येतद् वजिताद् गुर्वीश्वरादेर्धातोस्तरे
आमुप्रत्ययः स्यादधोक्षजे । मस्येत्त्वनिषेधइति—अन्त्यविष्णु जनश्चेति सिद्धोपदेशस्य
मरामस्येत्त्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् । गुर्विति किम्—इयेष । ईश्वरादेरिति किम्—ररक्ष ।

बाल०—उपेति । सुगमम् ॥११५॥

बाल०—उपे । नद अव्यक्तशब्दे गद व्यक्तायां वाचि पतृलृगतौ, पदगतौ वह प्रापणे,
डुवप वीजतन्तुसन्ताने । हन हिंसागतौ । द्रा कुत्सायाम् । मेङ् प्राणिदाने भ्वादिः, माङ्माने
ह्लादिः या प्राप्तौ दामोदर उक्तः । शमु उपशमे षोऽन्तकर्मणि । चिञ् चयने, दिह प्रलेपे, वा
गति-गन्धनयोः, प्सा भक्षणे इत्येतेषु परेषु उपेन्द्रादुत्तरस्य, नेरुपेन्द्रस्य णत्वं भवति अद्व्यव-
धानेऽपि भवति । कश्च खश्च क-खौ कखावादी यस्य स कखादिश्च सहजषान्तश्च कखादि-
सहजषान्तौ तौ विना नदादिभ्योऽन्यस्मिन् धातौ परे उपेन्द्रादुत्तरस्य नेर्णत्वं वा भवति
अद्व्यवधानेऽपि वा भवति । मातेरिति मा माने इत्यसादादेः । कखादिसहजषान्तौ विनेति
किम् ? प्रनिकुन्थति प्रनिखनति प्रनिघोषति एवमन्यदपि बोद्धव्यम् । अधोक्षजे नरादेर-
रामस्य त्रिविक्रमः तस्मान्नुडित्यादिना नुट् ॥११६॥

११८. आमः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते ।

११९. कृञ् आमन्तधातुवत् परपदादि ।

१२०. नर ऋरामस्यारामः ।

इन्दाञ्चकार ।

१२१. आमो मस्य हरिवेणुविधिर्वा ।

अमृता०—११८. आमइति । आम्प्रत्ययादुत्तरे डुकृञ् करणे, भू सत्तायां, अस् भुवीत्येते धातवोऽनुप्रयुज्यन्ते । आम इति पञ्चम्यन्तत्वात् परप्रयोगे (पूर्वनिमित्तत्वे) सिद्धेऽपि अनुशब्दोपादानं क्रिया विशेषणोपेन्द्रव्यवधानेऽपि प्राप्त्यर्थम् । तेन—तंपातयाम्प्रथम-मास पपात पश्चादिति रघुवंशे । उक्षाम्प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गानिति भट्टौ ।

अमृता०—११९. कृञ् इति । आम् अन्ते यस्य सआमन्तः, सचासौधातुश्चेति आमन्तधातुस्तेनतुल्यमिति आमन्तधातुवत् । आमन्तधातुतुल्यं कृञ् परपदादि भवति कर्त्तरि वाच्ये इत्यर्थः । कृञ्उभयपदित्वादात्मपदिन आमन्तधातोरुभयपदित्व-प्रसङ्गवारणाय विधानमेतत् । तेनामन्तस्यधातोरात्मपदित्वे कृञ्श्चात्मपदं, तस्य परपदित्वे कृञ्श्च परपदमित्यर्थः । ईहाञ्चक्रे, इन्दाञ्चकार । भुवोऽस्तेश्च कर्त्तरि परपदमेव नत्वात्मपदम्, ईहाम्बभूव, इक्षामास । “इह कृञो ग्रहणात्भ्वस्त्योर्नभवतीति” पद्मनाभः ।

अमृता०—१२०. नरेति । नरऋरामस्थाने अरामः स्यात् । इन्दाञ्चकारेति—कृ नरस्य कः, कस्य च चवर्गत्वं, अविष्णुपदान्तत्वाद् मस्य विष्णुचक्रं, तस्य पुनर्हरिवेणुः ऋरामः ।

अमृता०—१२१. आम इति । मस्येति विष्णुचक्रं लक्ष्यते । अविष्णुपदान्तत्वान्नित्ये प्राप्ते विभाषार्थं वचनमिदम् । कर्त्तरि नत्विन्दाञ्चक्रे इति—इदि धातोः परपदित्वात् करोतेरपिपरपद नियमादित्यर्थः ।

बाल०—ऋच्छ । अधोक्षजे परे ऋच्छवर्जिताद् गुर्वीश्वरादेर्धातोस्तरे आम् भवति । आम् । आमो मस्य इत्वनिषेधो भवति ॥११७॥

बाल०—आम । आम उत्तरे डुकृञ् करणे, भू सत्तायां अस् भुवीत्येते अनुप्रयुज्यन्ते ११८

बाल०—कृञ् । आमन्त इव आमन्तवत् कृञ् उत्तरे आमन्तवत् परपदादि भवति, अत आमन्तस्यात्मपदित्वे कृञोऽप्यात्मपदं भवति । ईहाञ्चक्रे इत्यादि । भुवोऽस्तेश्च कर्त्तरि परपदमेव नत्वामन्तवत् परपदादि ईहाम्बभूव ईहामासेत्यादि ॥११९॥

बाल०—नर । नरऋरामस्य स्थाने अरामो भवति । इन्दाञ्चकारेति अविष्णुपदान्त-स्येत्यादिना मस्य विष्णुचक्रस्य हरिवेणुरित्यादिना विष्णुचक्रस्य ऋरामः ॥१२०॥

बाल०—आमो । मस्येत्यत्र विष्णुचक्रस्येति ज्ञेयम् । आमो विष्णुचक्रस्य स्थाने हरिवेणुविधिर्वा भवति । अविष्णुपदान्तत्वात् नित्यं प्राप्ते विभाषा । कर्त्तरि नत्विन्दाञ्चक्रे इति इन्दधातोः परपदित्वादिति शेषः ॥१२१॥

१२२. द्विर्वचननिमित्त सर्वेश्वर परमात्रे सति यः सर्वेश्वरस्यादेशः
स स्थानिवत् द्विर्वचने एव कर्तव्ये ।

इन्दांचकार इन्दाश्चकार । कर्त्तरि नत्विन्दाश्चक्रे ।

अत्रलोपोऽप्यादेशवत् । ततो गोविन्दवृष्णीन्द्रौ यादयश्चादयश्चादेशा
आरामोद्धव-णिलोपश्च स्थानिवत् । ततो ररामादेशस्य स्थानिवत्त्वे कृते
कुरामस्य द्विर्वचनम् । अतः पश्चादेव द्विर्वचनं यत्तत् प्रयोजनं दुदचूष-
तीत्यादौ सेत्स्यति । इन्दाश्चक्रुः इन्दाश्चक्रुः । कृसृभृवृ इति नेट्—

अमृता०—१२२. द्विर्वचनेति । द्विर्वचनस्य निमित्तभूतो यः सर्वेश्वरस्तस्मिन्
परमात्रे सति यः सर्वेश्वरस्यादेशः स स्थानिवद् भवति, स्थानिना तुल्यं भवतीत्यर्थः
द्विर्वचनेहि कर्तव्ये । मात्र शब्दग्रहणेनान्य व्यवधानेऽपि स्थानिवद् भवेदिति उवोरवेत्यत्र
दर्शयिष्यते । ततो गोविन्दवृष्णीन्द्रावित्यादि—तत्र गोविन्दस्य स्थानिवत्त्वं—इयेष उवोख-
प्रभृतिषु । वृष्णीन्द्रस्य इयाय इत्यादौ । यादयश्चेति—विष्यतुः चक्रतुरित्यादौ यादीनां
स्थानिवत्त्वम् । अयादीनां क्रमेण—निनय निनाय, लुलव लुलावेत्यादौ । आरामोद्धवेति—
आरामश्च उद्धवश्च णिश्चेति आरामोद्धव-णयस्तेषां लोपश्च स्थानिवत् स्यात् । तत्राराम
लोपस्य स्थानिवत्त्वं पपतुः पपुरित्यादौ । उद्धवलोपस्य—जघ्नतुः जग्मतुरित्यादौ ।
णिलोपस्य—आटिटदित्यादौ ज्ञेयम् । द्विर्वचन निमित्तेति किम्—दुदचूषति । इह सर्वेश्वर
ऊठ् दिवुधातौ द्विर्वचनं प्रति ननिमित्तमिति न तस्य स्थानिवत्ता । नवा नरस्य इरामः ।
सर्वेश्वर परमात्र इति किम्—देदीयते । अत्र यङ्परत्वाद् दाधातो रारामस्य न स्थानिवत्त्वं
किन्तु ईरामादेशः । स्थानिवत्त्वे सति ददीयते इत्यनिष्टरूपमापद्येत ।

बाल०—द्विर्वचन । द्विर्वचनस्य निमित्ते सर्वेश्वरे परमात्रे सति यः सर्वेश्वरस्य आदेशः
स द्विर्वचन एव कर्तव्ये स्थानिवद्भवति परमात्र इति व्यवधानेन अव्यवधानेन वेत्यर्थः ।
द्विर्वचन एवेति नान्यस्मिन् कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थः । अत्रेति । अत्रलोपोऽपि आदेशवत् मन्तव्य
इति शेषः । यदुक्तं तदेव विवृणोति तत् इति । अरामेति । अरामोद्धव-णिलोपाश्च स्थानि-
वद्भवन्ति इत्यर्थः । अराम इति अरामश्च उद्धवश्च णिश्च ते अरामोद्धव-णयः लोपश्च
लोपश्च लोपश्च लोपाः अरामोद्धवणय एव लोपा अरामोद्धव-णिलोपाः । अथवा
लोपाश्चेत्यत्र लिपिकारप्रमादात् बहुवचनान्तप्रयोगः लोप एव पाठः सभ्यः । तर्हि अरामो-
द्धवणीनां लोपश्चेत्येवं व्याख्यातम् ।

आरामलोपस्य प्रयोजनं 'ग्लै हर्षक्षये' इत्यत्र आरामहरः कंसारिसर्वेश्वरेत्यनेना-
रामहरे सति पश्चात् द्विर्वचने सेत्स्यति उद्धवस्य लोपस्य तु प्रयोजनं गम हन जनित्यादिना
विहितोद्धवारामहरस्यानेन सूत्रेण स्थानिवत्त्वे जग्मतुरित्यादौ वक्ष्यते णिलोपस्य
आटिटदित्यादौ च । तत् इति ररामादेशस्य ररामरूपादेशस्य । ननु प्रथममेव द्विर्वचनं
क्रियतामिति चेत्तत्राह,—अत्रेति सेत्स्यतीति सिद्धं भविष्यतीत्यर्थः दुदचूष्यतीति । दिवृ

इन्दाश्चकथं इन्दाश्चक्रथुः इन्दाश्चक्र । इन्दाश्चकार इन्दाश्चकर इन्दाश्चकृब
इन्दाश्चकृम । इन्दास्वभूवेत्यादि । इन्दामासेत्यादि । मात्रग्रहणादुवोखेति
सेत्स्यति, आटिटदिति च ।

उख गतौ ओखति ।

१२३. उपेन्द्राद्वय हर एओ रामयोरिणेधौ विना ।

१२४. नाम धातौ वा ।

प्रओखति इति स्थिते, असिद्धत्वाद् न सत्सङ्गान्तहरः, प्रोखति ।

इणेधौ विनेति किम्—उपैति, प्रैधते । ओखत् । औखीत् ।

अधोक्षजे—

द्विवचनेएव कर्तव्ये इत्यनेन द्विवचनान्तरं यथायथमादेशोभवेन्नतु तदापि स्थानि-
वत्वम् । एवकाराद् द्वित्वविधेः स्थानिवत्त्वं निरस्तम् । दुदचूषतीति—दिवु क्रीडादौ धातो
देवितुमिच्छतीत्यर्थे सन् । अत्र ऊठि पत्वे च कृते पश्चाद् द्विवचनम् । कृते तु प्रथमं द्विवचने
दिदचूषतीत्येवमनिष्टरूपं स्यादितिभावः । इन्दामासेति अस् विधानसामर्थ्यादस्तेभूरिति
रामधातुके भूरादेशो न स्यात् । मात्रग्रहणादिति—अन्यथा उख धातोः खरामव्यवधाने
गोविन्दादेशस्य स्थानिवत्त्वं नोपपद्येत । आटिटदिति—एतत् सिद्धचर्थं णिलोपस्य
स्थानिवत्वमुक्तः ।

अमृता०—१२३. उपेन्द्रेति । इण् गतौ एध वृद्धौ इत्येतौ विनान्यधातोः एरामे
ओरामे वापरे उपेन्द्र सम्बन्धिनोऽद्वयस्य हरो भवति ।

अमृता०—१२४. नामेति । नामधातौ सति तदीये एरामे ओरामे वा परे उपेन्द्रा-
द्वयस्य हरो वा भवति । ननु प्रोखतीत्यत्र अरामहरे कृते तस्य च महाहरत्वात् सत्
सङ्गान्तस्येत्यादिना ररामस्य हरःकथं नस्यात्तत्राह—असिद्धत्वादिति । अन्तरङ्गेकार्ये
क्रियमाणे तदनिमित्तं बहिरङ्गमसिद्धं स्यादिति न्यायेन अरामहर एवसिद्धः, तर्हि कुतः

क्रीडादौ सन् ऊठि पत्वे च कृते द्विवचनं तिप् शप् देविनुमिच्छतीत्यर्थः । द्विवचननिमित्त-
सर्वेश्वर इत्युक्तत्वादत्र सर्वेश्वरादेशो न स्थानिवत् । कृ सृ भृ वृ इत्यादिना इङ् निषेधः ।
मात्रेति । उवोखेत्यत्र द्विवचन एव कर्तव्ये ओरामस्य स्थानिवत्त्वं मात्र ग्रहणादेव भवति
अन्यथा खरामस्य व्यवधाने नस्यादिति उवोखेति निकट एव वक्ष्यते । आटिटदिति चेति
सेत्स्यति इति शेषः । आटिटदित्यस्य सिद्धेर्मात्रग्रहणं न हेतुः किन्तु अत्र लोपोऽप्यादेश-
वदिति यदुक्तं तदेव । आटिटदिति ण्यन्तादाटिधातो भूतेश दिप् अङ्गेर्हरः लोपोऽप्यादेश-
वदिति द्विवचनं एव कर्तव्ये अरामोद्वेत्यनेन णिलोपः स्थानिवत् ततष्टेद्विवचनम् ॥१२२॥

बाल०—उपे । एरामे ओरामे च परे उपेन्द्रसम्बन्धिनोऽद्वयस्य हरो भवति, इनेधौ
विनेति इण् गतौ एध वृद्धौ इत्येतौ विना एतयोरेरामे परे न भवतीत्यर्थः ॥१२३॥

१२५, नरेदुतोरियुवावेकात्मकेतर सर्वेश्वरे ।

द्विर्वचनेकृते परस्य न स्थानिवत्त्वम्; तत उव् । आम् तु न स्यात्,
गुर्वीश्वरादेरिति सहजस्यैव ग्रहणात् । उवोख ऊखतुः । कथमिदेराम् ?
परानपेक्षत्वेन नुमः सहजत्वात्; गोविन्दस्तु कंसारिवर्जमपेक्षते ।
अनुचु गति-पूजनयोः । तवर्गस्य चवर्गः—अश्रुति । कर्मणि गतौ—अच्यते ।
अनिरामेति नस्य हरः ।

सत्सङ्गान्तत्वं, तद्हरप्रसङ्गो वेतिभावः । अत्रारामहरो बहिरङ्गम् । कृते तु सत्सङ्गान्त
हरे अरामहरो न प्रतीयेत इति हि वीजम् । औखदिति सर्वेश्वरादित्वात् अदपवादी वृष्णीन्द्रः ।

अमृता०—१२५. नरेति । एकात्मकादितरस्मिन् सर्वेश्वरे परे सति नरभूतस्य
इरामस्य उरामस्य च यथाक्रममियुवौ भवतः । उवोखेति साधनाय सूत्रधृतं—‘द्विर्वचनेएव-
कर्तव्ये’ इतिदलं विवृणोति—द्विर्वचनेइति । परस्य नारायणस्य तदापि स्थानिवत्त्वे स्वीकृते
एकात्मकसर्वेश्वरपरत्वात् नरस्यउव् न प्राप्नुयादिति हेतुः । तेनप्रथमं गोविन्दस्तत
ओरामस्यस्यानिवत्त्वेन उरामस्य द्विर्वचनम्; तत एकात्मकेतरसर्वेश्वर परत्वात् तस्य उव्
इत्येव प्रणाली ज्ञेया । अथ गोविन्दे कृते गुर्वीश्वरत्वादाम् प्राप्ते सिद्धान्तेन तन्निरस्यति—
सहजस्यैवेति । गुर्वीश्वरादेरामधोक्षज इतिलक्षणे सहज गुर्वीश्वरादेरेवग्रहणात्; इहतु-
गोविन्देनजातस्य ओरामस्य लाक्षणिकत्वान्न आमित्यर्थः । कथमिति शङ्कामुद्वृज्य
समाधत्ते—परानपेक्षत्वेनेति । इरामेद्धातोर्नुमित्यत्र कस्यापि परनिमित्तस्य विरहान्नुम्
विधिरन्य-निरपेक्ष एव; तेनहि तस्य सहजत्वं मन्तव्यम् । ईशस्य नगोविन्द-वृष्णीन्द्रौ
कंसारिषु इतिलक्षणे गोविन्दस्य त्वकंसारिप्रत्ययापेक्षा विद्यत एवेति न तस्य सहजत्वमिति
गुर्वीश्वरादेरित्यनेन नाम् प्रसङ्ग इत्याशयः ।

बाल०—नाम । नामधातौ स्थिते एरामे ओरामे च परे उपेन्द्राद्वयहरो वा भवति ।
ननु प्रोक्षतीत्यत्र अरामहरे कृते तस्य महाहरत्वात् सत्सङ्गान्तस्येत्यादिना सत्सङ्गान्तहरः
कस्मान्न भवतीति चेत्त्राह,—असिद्धत्वादिति । क्वचिदन्तरङ्गे कार्यं क्रियमाणे तदनिमित्तं
बहिरङ्गमसिद्धं स्यादिति न सत्सङ्गान्तहरः । अत्र अन्तरङ्गकार्यं सत्सङ्गान्तहरः
बहिरङ्गरामहरः । इणेधौ विनेति किम् ? उपैति प्रीधते । कुत्रचित् पुस्तके एतत्
प्रत्युदाहरणं दृश्यन्ते, तत्तु न ग्रन्थकारलिखितमिति लिखितम् ॥१२४॥

बाल०—नरे एकात्मकादितरस्मिन् सर्वेश्वरे परे नरेदुतोः स्थाने इयुवौ भवतः ।
उवोखेति प्रथमं गोविन्दः तत ओरामस्य स्थानिवत्त्वात् उरामस्य द्विर्वचनम् एव कर्तव्यम्
इति नियमात् द्विर्वचने कृते परस्य ओरामस्य न स्थानिवत्त्वं, ततः सर्वेश्वरस्य एकात्मके-
तरत्वादुव् गोविन्दे कृते गुर्वीश्वरत्वादुखधातोराम् कस्मान्नस्यादिति चेत्त्राह आम्त्विति
अस्माद्धातोराम् तु न स्यात्, गुर्वीश्वरादेरित्यत्र सहजस्यैव ग्रहणात् सहजगुर्वीश्वरादेरेव
ग्रहणात् । कथमिति ? सिद्धान्तमाह, परानपेक्षत्वेनेति । गोविन्दस्तु कंसारिवर्जमपेक्षते इति
न सहजत्वं परापेक्षत्वात् । अच्यत इति ‘अनरामेतामि’त्यादिना नरामहरः ॥१२५॥

१२६, अञ्चेः पूजायां नलोपाभावः ।

अञ्चयते । आनञ्च आनञ्चतुः आनञ्चुः ।

काम गतौ-अच्यात्, पूजायां-अञ्चयात् ।

आच्छि आयामे । आञ्छति ।

१२७, नरस्य वामनः ।

नरादे रिति कृते ततो नुट्-आनाञ्छ । नेतिवहवः-आञ्छ । षसृज गतौ ।

१२८, सस्य जो जे नतु वैष्णवे ।

सज्जति । वैष्णवग्रहणफलम् अमांक्षीत्यादौ सेत्स्यति ।

वज् गतौ ।

अमृता०—१२६. अञ्चेरिति । पूजार्थे विद्यमानस्य अञ्चेर्नलोपो न भवति । आनञ्चेति—नरादेररामस्येति त्रिविक्रमस्तस्मान्नुट् च । आयामो दैर्घ्यम् । “दैर्घ्यमायाम-आरोह” इत्यमरः । आञ्छतीति इरामेत्वान्नुम् ।

अमृता०—१२७. नरस्येति । त्रिविक्रमभूत नरस्य वामनः स्यात् । तेन आरामस्य वामनेऽरामे जाते, यावत्सम्भव न्यायेन पुनर्नरादेररामस्य त्रिविक्रमस्तस्मान्नुट् च । नेति वहवइति—तन्मते “अत आदे”रित्यत्र तसन्त निर्देशात् स्वाभाविक ह्रस्वो गृह्यते । वहूनां मते तु कृतह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारात् परस्यापि नुम् भवति । एतन्मतमेवास्मद्ग्रन्थ-कृतोऽभिमतम् ।

अमृता०—१२८. सस्येति । जेपरे सस्य जो भवति, वैष्णवपरस्थे जरामे परे तु स न स्यात् । अमांक्षीदिति—टुमसृजो शुद्धौ धातोर्भूतेश-दिप्, अदागमः, सिः, ईट्, स्कोः सत्सङ्गादयोरिति धातोः सलोपः, मसृजि-नशोरिति नुम्, विष्णुजनान्तानामिति वृष्णीन्द्रः, चवर्गस्य कवर्गं इति जरामस्य गरामः, यादवमात्रे इति गस्य कः, नस्य विष्णु चक्रं, पुनर्हरिवेणुः डरामः, षत्वं, कपसंयोगे क्ष इति । अत्र जरामस्य वैष्णवपरत्वात् पूर्वस्थसरामस्य न जत्वं किन्तु लोप एव ।

बाल०—अञ्चे । पूजयामर्थे वर्तमानस्य अञ्चेर्नलोपाभावो भवति । आनञ्चेति नरादेरित्यादिना त्रिविक्रमः तस्मान्नुडित्यादिना नुट् । आच्छि आयाम इति आयामो दैर्घ्यम् । “दैर्घ्यमायाम आरोह” इत्यमरः ॥१२६॥

बाल०—नरस्य । नरस्य वामनो भवति । आनञ्छेति वामने कृते नरादेरिति त्रिविक्रमः अतो नुट् । नेति वहवः इति त्रिविक्रमो नुट् च न भवतीति वहूनां मतं तन्मते आञ्छेति ॥१२७॥

बाल०—सस्य जे परे सस्य स्थाने जो भवति, वैष्णवे तु विषये न भवति । अमांक्षीदिति टुमसृजो शुद्धौ भूतेश दिप् सिः ‘अस्ति-सिभ्यामि’त्यादिना ईट्, धातोः

१२६, शसु-दद-वरामादीनां गोविन्दारामस्य च नेत्वादि ।

शसिति द्वितालव्य इत्येके । वजोऽयं दन्तोष्ठ्यादि गण पठितः ।

तत्प्रसङ्गाद् वरामादिरपि तदादिरेव ।

ववजतुः । व्रजगतौ ।

१३०, वदव्रजयोर्वृष्णीन्द्रः सौ परपदे ।

अव्राजीत् । अज् गतौ क्षेपणे च । अजति ।

१३१, अजेर्वी घनं विनारामधातुके ।

१३२, वले तु वा यपि च ।

घन् यपौ कृतप्रत्ययौ । वीयते । वीरयमनिट् ।

अमृता०—१२६. शसु इति । शसु हिंसायां, दद दाने एतयोः, वरामादिधातोश्च तथा गोविन्देन जातारामस्यच धातोरेत्वं नरादर्शनञ्च न स्यात् । आदेशहीनेत्यादिनाप्राप्ते एत्वादिके निषेधोऽयम् । वरामस्तावत् द्विपठितः, ओष्ठत्वेन वर्गेषु, दन्तोष्ठत्वेन अन्तस्थेषु च । तत्रायं वरामो दन्तोष्ठ्यो नतु वर्गीय इत्यर्थः । तत्प्रसङ्गात् वजप्रसङ्गात् धृत लक्षणे वरामादिरपि दन्तोष्ठ्य वरामादिरेव गृह्यते एत्वादि प्रतिषेध विधाविति शेषः ।

अमृता०—१३०. वदेति । परपदे सौ परे सति वदव्यक्तायां वाचि, व्रजगतौ इत्येतयो वृष्णीन्द्रो भवति । विष्णुजनादेर्लघोरारामस्येत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमिदं वचनम् ।

अमृता०—१३१. अजेरिति । घन्प्रत्ययं विना रामधातुके परे अज धातोर्वी रिति आदेशो भवति । घनं विनेति किम्—अज ।

अमृता०—१३२. वले इति । वले—यवर्जित विष्णुजने परे तथा यप् प्रत्यये च परे अज स्थाने विभाषया वीः स्यात् । तेन—वीयते । यपि—प्राज्य, प्रवीय ।

पूर्वमत्, स्कोरित्यानिना स-लोपः । मस्जिनशोर्नुम् वैष्णवे इत्यनेन नुम् “विष्णुजनान्ता”-मित्यादिना वृष्णीन्द्रः, “चवर्गस्य कवर्ग” इत्यादिना जस्य गः, “यादवमात्रे हरिकमलमि”ति गस्य कः ‘अविष्णुपदान्तस्ये’ त्यादिना नस्य विष्णुचक्रं, “विष्णुचक्रस्य हरिवेणुरि”त्यादिना विष्णुचक्रस्य डरामः पत्वं, कप संयोगे क्षः । अत्र वैष्णवग्रहणात् न सस्य जः ॥१२८॥

बाल०—शसु । शसु हिंसायां, दद दाने एतयोर्वरामादेश्च गोविन्दारामस्य च एत्वादि न । एत्वं नरादर्शनञ्च न भवति कपिलाधोक्षजे सेट थलि च । आदेशहीनत्वादिना प्राप्ते निषेधोऽयमिति । वजोऽयमिति । वरामो द्विविधः दन्त्योष्ठ्यः ओष्ठश्च । तत्रायं वजस्य वरामः दन्त्योष्ठः । तत्प्रसङ्गात् वज वरामादिरेव गृह्यत इति शेषः ॥१२६॥

बाल०—वद । परपदे सौ सति वदव्यक्तायां वाचि, व्रज गतौ इत्येतयोर्वृष्णीन्द्रो भवति । विष्णुजनादेरित्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनमिदम् ॥१३०॥

बाल०—अजे । घनं विना रामधातुके परे अजे स्थाने वी भवति ॥१३१॥

अथानिटः—

ऊरारामान्त रुस्तुक्षु शी यु नु क्षु शिवडी श्रिभिः ।
 वृड् वृज्भ्याश्च विनैकाचः स्वरान्ता धातवोऽनितः ॥
 अनिडेकः शक्लृ कान्ते चान्ते पचि वची विचिः ।
 सिचिर्मुचिरिची चैकश्छान्ते प्रच्छिरुदाहृतः ॥
 भजि भज्जियजि त्यजि रज्जिरुजो
 भुजि सज्जि सृजोऽप्यथ मज्जिरपि ।
 युजिभृज्जि निजिविजिरश्च तथा
 स्वजिरुद्धवो जगणेऽप्यनितः ॥

प्रसङ्गादनित्धातूनां गणं निर्दिशति—ऊरारामान्तेति । ऊरारामान्तेन ऋरामान्तेन च विना एकाचः स्वरान्ता धातवोऽनित इत्यन्वयः । तथा रुशब्दे, स्तुप्रश्रवणे, क्षुतेजने, शीङ् स्वप्ने, युमिश्रणे, नुस्तुतौ, दुक्षु शब्दे, दुओश्वि गति-वृद्धयोः, डीङ् विहायसा गतौ, श्रिञ् सेवायां, इत्येतै विना तथा वृड् संभक्तौ, वृड्वरणे इत्येताभ्याश्च विना एकाचः स्वरान्ता धातवोऽनितो भवन्ति । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

अनिडेक इति । कान्ते करामान्ते गणे एकः शक्लृ शक्तौ इत्येषः अनिट् उदाहृत इत्यन्वयः । चान्ते डुपचप् पाके, वच परिभाषणे, विचिर् पृथक् भावे, सिचिर् क्षरणे, मुच्लृमोक्षणे, रिचिर् विरेचने इत्येते अनिट् उदाहृताः । छान्ते एकः प्रच्छ जीप्सायामित्येय-मनिडुदाहृतः । अनुष्टुप् छन्दः । पचि-वची इति मुचि-रिची इति च द्विवचनान्तम् ।

भजीति—जगणे भज सेवायां, भन्जो आमर्दने, यज देव पूजादौ, त्यज हाने, रन्ज रागे, रुजो भङ्गे, भुजपालनाभ्यवहारयोः, रुधादिः, भुजो कौटिल्ये तुदादिश्च, सन्ज सङ्गे सृजविसर्गे, टुमसृजो शुद्धौ युज समाधौ दिवादिः, युजिर् योगे रुधादिश्च, भ्रसृज पाके, निजिर् शौच-पोषणयोः, विजिर् पृथक्भावे इत्येते अनिटः ; तथा उद्धवो नः यस्य तथाभूतः स्वजिः (स्वन्ज इत्यर्थः) अनिट् । तोटकं नाम छन्दः ।

बाल०—वले । वले तु परे अजेः स्थाने वी वा भवति, यपि च वा भवति । नन्वनिट एव के इति चेतत्राह,—अथानिट इति उच्यन्ते इति शेषः ।

उ ऋ इति । ऊरारामान्तेन । ऋरारामान्तेन रु शब्दे । स्तु प्रश्रवणे, क्षु तेजने, शीङ् स्वप्ने, यु मिश्रणे, नु स्तुतौ, दुक्षु शब्दे, दु ओश्वि गति वृद्धयोः, डी विहायसां गतौ, श्रिञ् सेवायाम् इत्येतैः वृड् संभक्तौ, वृज् वरणे इत्येताभ्याश्च विना स्वरान्ता एकाचो धातवः अनिटः । उभयत्र विना योगे तृतीया । अनिडेक इति कान्ते कान्तगणमध्ये एकः शक्लृ शक्तावित्येष धातुरनित् । चान्त इति चान्ते, डुपचप् पाके, वच भाषणे, विचिर् पृथक्भावे, सिचिर् क्षरणे, मुच्लृ मोक्षणे, रिचिर् विरेचने इत्येते अनिटः । एक इति चछान्ते एकः प्रच्छ जिज्ञासायामित्येष धातुरनिडुदाहृतः कथितः । भजीति भज सेवायां, भन्जो आमर्दने,

अदिम् हदिम् स्कन्दि भिदिच्छिदि क्षुदीन्
 शदिम् सदिम् स्विदचति पदचती खिदिम् ।
 तुदिम् नुदिम् विदचतिकम् विनत्तिकम्
 प्रतीहि दान्तान् दशपञ्च चानिटः ॥
 क्रुधि राधिरुधि क्षुधि वुध्यतयो
 व्यधि शुध्यति सिध्यति वन्धियुधः ।
 सह साधय इत्यनितो धगणे
 हनि मन्यति चेत्यपि नान्तगणे ॥

आदिमिति—अदभक्षणे, हृद पुरीषोत्सर्गे, स्कन्दिर् गति-शोषणयोः, भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्विधाकरणे, क्षुदिर् संपेषणे, शद्लृ शातने, सद्लृ विशरण-गत्यवसादनेषु भ्वादिः तुदादिश्च, त्रिस्विदा गात्र प्रक्षरणे, पदगतौ, खिददैन्ये, दिवादिः तुदादिः रुधादिश्च, तुद व्यथने, नुद प्रेरणे, विद सत्तायां, विद विचारणे, इत्येतान् दश पञ्चचेति पञ्चदश इत्यर्थः ; दान्तान् अनिटः प्रतीहि जानिहि । वंशस्थश्छन्दः । स्विदचति पदचति विदचति विनत्तीति विकरणेन निर्देशात् त्रिस्विदा स्नेहन-मोचनयोः, पदस्थैर्ये, इति भौवादिकयोर्द्वयोस्तथा विद्लृ लाभे तुदादिः, विदज्ञाने अदादिः एतयोश्चानिटत्वं निरासितमर्थात् सेट्त्वं ज्ञापितम् ।

क्रुधीति । धगणे—क्रुध कोपे, राध साध संसिद्धौ, रुधिर आवरणे रुधादिः, अनु-रुध कामे दिवादिः, क्षुध दुभुक्षायां, वुध अवगमने, व्यध ताडने शुध शौचे, सिधु संराद्धौ, वन्ध वन्धने, युध संप्रहारे इत्येते सहसाधयः (साध संसिद्धौ इत्यनेन सह वर्तमाना इति

यज देवपूजादौ, त्यज व्ययहानौ, रन्ज रागे, रुजो भङ्गे, भुज पालनाभ्यवहारयोः, रुधादिः भुजोऽकौटिल्ये तुदादिः द्वयोरेव ग्रहणम्, सन्ज सङ्गे, सृज विसर्गे, टुमस्जो शुद्धौ, युज समाधौ दिवादिः युजिर्योगे रुधादिः द्वयोरेव ग्रहणम्, भ्रस्ज पाके, निजिर शौच-पोषणयोः, विजिर पृथग्भावे, स्वन्ज परिस्वङ्गे इत्येते धातवो जगणे जान्तगणेऽनिटः ।

आदिमिति अद भक्षणे, हृद पुरीषोत्सर्गे, स्कन्दिर् गतिशोषणयोः, भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्विधाकरणे, क्षुदि संपेषणे, शद्लृ शातने, सद्लृ खेदनगत्यवसादनेषु भ्वादि सद्लृ विशरणे तुदादि द्वयोरेव ग्रहणं, त्रिस्विदा गात्र प्रक्षणे दिवादिः, पदगतौ, खिद दैन्ये दिवादिः रुधादिश्च, खिद परिधाते तुदादिस्त्रयाणामेव ग्रहणम् । तुदव्यथने, नुद प्रेरणे, विद सत्तायां, विदविचारणे इत्येतान् दश पञ्च च दान्तान् अनिटः प्रतीहि जानीहि । स्विद्यतीति निर्देशात् त्रि स्विदा स्नेहन मोचनयोरित्यस्य भ्वादिरग्रहणम् । विद्यति विनत्तीति निर्देशात् ज्ञानार्थ—लाभार्थयोर्नानिटत्वं क्रुधि इति क्रुध कोपे, राध साध संसिद्धौ, रुधिरावरणे रुधादिः अनौरुधकामे दिवादिर्द्वयोरेव ग्रहणम् । क्षुध दुभुक्षायाम्, वुध अवगमने दिवादिः, व्यध ताडने, शुध शौचे, सिधु संराद्धौ, वन्ध वन्धने, युध संप्रहारे, राध साध संसिद्धौ

स्वपि वपि तिपि तपि तृप्यापि शपोऽपि

क्षिपि सृपि लिपि लुप्ति चक्षुपि दृपयः ।

पान्तगणेष्वथ भान्ते लभिरभियभ

मगणे यमि रमिणमि गमयश्च ॥

शिषि शिलपि दुष्य विषि त्विषि द्विषीन्

पृषिम् कृषिम् पुष्यति शुष्य-तुष्यतीन् ।

दिशिम् दृशिम् दंशि मृशीरिशिम् रुशिम्

लिशि स्पृशि क्रोश विशोऽनितो जगुः ॥

तथा) एकादश अनिटः । अत्र बुध्यति सिध्यतीति विकरणेन निर्देशात् बुध बोधने, सिधु गत्यां, सिधू शास्त्रे माङ्गल्ये चेत्येते भ्वादयो नानिटइति ज्ञापितम् । नान्तगणे—हन हिंसा-गत्योः, मन ज्ञाने इति द्वावनिटौ । मन्यति निर्देशात् मनु बोधने तनादेर्निरासः । वृत्तमिह तोटकम् ।

स्वपीति—त्रिस्वप् शये, डुवप वीजतन्तुसन्ताने, तिपृ क्षरणे, तप सन्तापे भ्वादिः, तप ऐश्वर्ये दिवादिश्च, तृप प्रीणने, आप्लृ व्याप्तौ, शप आक्रोशे, क्षिप प्रेरणे, सृप्लृ गतौ, लिप उपदेहे, लुप्लृ छेदने, छुप संस्पर्शे, दृप हर्ष-विमोचनयोः, एते पान्तगणे त्रयोदश धातवोऽनिटः । तृप-दृप्योरनिङ्गणे पाठः प्राचीन कारिका दृष्ट्या, वस्तुतो रधादि गणपाठादनयो विकल्पितेऽत्वं सिद्धमेव ।

अथ भान्तगणे—डुलभप प्राप्तौ, रभ राभस्ये, यभ मैथुने, एते त्रयोऽनिटः । अथ मान्तगणे—यमु उपरमे, रमु क्रीडायां, णम प्रभत्वे शब्दे च, गम्लृ गतौ इत्येते चत्वारोऽनिटः ।

इत्येते धातवो ध गणे धान्तगणोऽनिटः । बुध्यतीति निर्देशात् भ्वादेर्न ग्रहणं सिद्ध्यतीति निर्देशात् सिधुगत्यामित्यस्य भ्वादेर्न ग्रहणं सहसाधयं इति साधिना सह वर्तमाना इति । हनीति हन-हिंसागत्योः, मन ज्ञाने एतौ नान्तगणोऽनिटौ । मन्यतीति निर्देशात् मनु बोधने इत्यस्य तुदादेर्न ग्रहणम् । स्वपीति त्रि-स्वपशये, डुवपवीजतन्तु सन्ताने, तप सन्तापे भ्वादिः, तप ऐश्वर्ये दिवादिर्द्वयोरेव ग्रहणं, तृप प्रीणने दिवादिः, आप्लृ व्याप्तौ, शप आक्रोशे, क्षिप प्रेरणे, सृप्लृ गतौ, लिप उपदेहे, लुप्लृ छेदने, चक्षुप संस्पर्शे, दृप हर्षविमोचनयोर्दिवादिः एते धातवः पान्तगणेष्वनितः । तृपि दृप्योरनिङ्गणे पाठः शास्त्रान्तरानिट्कादर्शनाद् गतानुगतिकतया । यतोऽनयोः रुधादि पाठाद्विकल्पिते टत्वम् अथेति डुलभप प्राप्तौ, रभ राभस्ये, यभ मैथुने एते भान्तोऽनितः ।

मगण इति—यमु उपरमे, रमु क्रीडायां, नम प्रभत्वे शब्दे च, गम्लृ गतौ एते चत्वारः मान्तगणोऽनितः ।

शिपीति—शिष हिंसायां भ्वादिः, शिस्लृ विशेषणे रुधादिर्द्वयोरेव ग्रहणम् । श्लिष आलिङ्गने दिवादिः, दुय-वैकृत्ये, विष लृ व्याप्तौ ह्वादिः । विषु सेचने भ्वादिर्द्वयोरेव

घसिश्च वसतिः सान्ते हान्ते दहति मेहती ।

दिहि दुहि लिही रोहि र्वहि र्नहिरिमेऽनितः ॥

युइति युमिश्रणे नुसाहचर्यात् । युल मिश्रणा मिश्रणयोरिति वोपदेवः । शक्लूरिति कृष्णपण्डितः । प्रक्रियाटीकायामत्र लृदिदेव गृह्यते । कवि-कल्पद्रुमे तु स्वादि शक्लृर्विकल्पितेद्, दिवादि शक्लृस्तु सेद् । भुज इतिभुजो भुजो गृह्यते । युजीति युज-युजिरौ । स्वजिरुद्धव न इति

शिपीति । पान्तगणे-शिष हिंसायां भ्वादिः, शिष्लृविशेषणे रुधादिश्च, शिल्प आलिङ्गने, दुष वेकृत्ये, विष्लृ व्याप्तौ ह्वादिः, विषु सेचने भ्वादिश्च, त्विष दीप्तौ, द्विष अप्रीतौ पिष्लृ संचूर्णने, कृष विलेखनाकर्षणयोः, पुष पुष्टौ, शुष शोषणे, तुष तुष्टौ इत्येकादश धातूननिटो जगुः । दुष्य-शुष्यत्यादेः सविकरण निर्देशश्छन्दोऽनुरोधान्नत्वन्व व्यावृत्त्यर्थः । पुष्यते स्तु भ्वादि क्रयादयो निरासार्थो ज्ञेयः । शिल्प दिवादिरेवानिट् नतु दाहार्थ-भ्वादि-रिति वोपदेवः । कृषिति भौवादिक तौदादिकौ गृह्यते । शिष-विषौ भौवादिकौ तुसेटौ । इति च वोपदेवादयः । दिशिमिति—दिश अतिसर्जने, दृशिर् प्रेक्षणे, दन्श दंशने, मृश आमर्षणे, रुशरिशौ हिंसायां, लिश अल्पीभावे, स्पृश संस्पर्शे, क्रुश आह्वाने, विश प्रवेशने इत्येतान् शान्तगणे दश अनिटो जगुः पण्डिता इति शेषः । लिशिति गत्यर्थोभ्वादिश्च गृह्यते । वंशस्था वृत्तम् । तालव्य-मूर्द्धन्ययोः क्रमविपर्ययस्तु छन्दोऽनुरोधादिति सुपञ्चकारः ।

घसिश्चेति—सान्तगणेष्लृ अदने, वसनिवासे इत्येतौ अनिटौ । वसति निर्देशाद्-भ्वादिरेव गृहीतः, वस आच्छादने अदादेस्तुसेट्वं मन्तव्यम् । हान्ते इति—दह भस्मीकरणे, मिह सेचने, दिह उपचये, दुह प्रपूरणे, लिह आस्वादने, रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च, वह प्रापणे,

ग्रहणम् । त्विष दीप्तौ, द्विष अप्रीतौ, पिष्लृ संचूर्णने, कृष विलेखनाकर्षणयोः, पुष पुष्टौ, शुष शोषणे, तुष तुष्टौ एते पान्तगणेऽनितः । दुष्यति दुष्यतेरेकदेशनिर्देशः । पुष्यतीति निर्देशात् भ्वादेः क्रयादेश्च न ग्रहणम् । शुष्येति शुष्यतेरेकदेशनिर्देशः । विकरणनिर्देशस्तु-च्छन्दोऽनुरोधात् न पुनरितरव्यावृत्तये ।

दिशिमिति—दिश अतिसर्जने, दृशिर प्रेक्षणे, दन्श दंशने, मृश आमर्षणे, रुश रिश हिंसायां तुदादिः, लिश अल्पीभावे, स्पृश संस्पर्शे, क्रुश आह्वाने, विश प्रवेशने एतान् शान्तगणेऽनिटो जगुः पण्डिता इति शेषः । क्रोशेति क्रोशतेरेकदेशनिर्देशः ।

घसिश्चेति—घस लृ अदने, वस निवासे, एतौ सान्तेऽनिटौ । वसतीति निर्देशात् वस आच्छादन इत्यस्यादादेर्नानिट्वम् ।

हान्त इति—दह भस्मीकरणे, मिह सेचने, दिह उपचये, दुह प्रपूरणे, लिह आस्वादने, रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च, वह प्रापणे, नह बन्धने इमे हान्तेऽनितः । रोहेति—रोहतेरेकदेशनिर्देशः ।

युलिति अदादिरयमिति सूचनार्थं वोपदेवेन लशब्दोपादानं कृतम् । नु साहचर्यादिति नुसाहचर्यादिदादेर्ग्रहणं न तु युज बन्धन इत्यस्य क्रयादेः । शक्लूरिति कृष्णपण्डितस्य

स्वञ्जिरित्यर्थः । कालापाविन्दतिमपि गृह्णन्ति । लुम्पादयो लुम्पत्या-
दीनामेकदेश निर्देशाः । लिशीति लिश अल्पीभावे, निशीत्यपपाठः ।
वोपदेवादचसम्मतत्वात् ।

अतएकसर्वेश्वरः सर्वेश्वरान्तश्चेति वीरनिट् ।

१३३. ईशान्तस्य वृष्णीन्द्रः सौ परपदे ।

१३४. ऊर्णोते वा ।

वलेतु वेत्यस्य वैयर्थ्यात् विष्णुतः सर्वविरिञ्चिरित्यतश्चेटः पूर्वमेव पक्षे
वीभावः । अवैषीत् । आजीत् ।

नरस्य वामनः—विवाय ।

नह बन्धने इमे अष्टावनिटः । अनुष्ठुप् छन्दः । तदेते द्व्यधिकशतं विष्णुजनान्तेष्वनिटो
ज्ञेयाः ।

इदानीं तत्रमतभेदान् दर्शयति—युइत्यादिभिः । युइत्यदादेरेव ग्रहणं, नतु युञ् बन्धने
क्रयादेर्नवा यु जुगुप्सायां चुरादेरिति । वोपदेवेनापि युलइत्युत्त्वादादिरेव गृहीतः, अतो
नात्र मतानैक्यम् । शक्लृरिति—भाष्यादावपि सानुबन्धो हि शक्लृ गृहीतः । कलापा
इति—विद्वल्लाभे इत्यपि अनिङ्गणे पठन्तीत्यर्थः । भाष्यादेश्च तथा मतम् ।

अमृता०—१३३. ईशान्तस्येति । परपदे सौपरे ईशान्तस्य धातो वृष्णीन्द्रः स्यात् ।
तेन चादेशपक्षे अवैषीदिति, अनादेशपक्षे तु आजीदिति ।

अमृता०—१३४. ऊर्णोतेरिति । परपदे सौ परे ऊर्णुञ् आच्छादने इत्यस्य तु
वृष्णीन्द्रो वा स्यात् । ननु अजधातोः सेट्त्वात् प्रथममेव इडागमो भवतु, पश्चात्तस्य पर-
सम्बन्धित्वाद् रामधातुकत्वेन हि वीरादेशो भवतीति चेत्तत्राह—वलेति । यदि वीभावात्
पूर्वमिट् स्यात्तदा तस्य बलसंज्ञत्वाभावाद् 'वलेतु वा' इति विधानस्य व्यर्थतापदर्शते ।
अतो विष्णुतः सर्वविरिञ्चरिति न्यायावसरात् इटः पूर्वमेव वीरादेशः कार्य इतिभावः ।
नरस्य वामन इति प्रागुक्तं स्मारयति ।

प्रक्रियाटीकायाम् अत्र कारिकायाम् लृदिदेव शकधातु गृह्यते कृष्णपण्डितेनेति शेषः ;
कृष्णपण्डितः प्रक्रिया टीकाकारः । एतन्मते यः शकधातु लृदित्, सोऽनिङ्गेवेति । कविकल्प-
द्र मे तु स्वादिर्विकल्पितेट् दिवादिस्तु सेडेति । शक मृष क्षमायां दिवादिः कलापा इति
विद्वल्लाभ इत्येतमपि गृह्णन्ति अनिट्कारिकायामिति शेषः ॥१३२॥

बाल०—ईशा । परपदे सौ सति ईशान्तस्य धातो वृष्णीन्द्रो भवति ॥१३३॥

बाल०—ऊर्णो । परपदे सौ सति ऊर्णुञ् आच्छादने इत्यस्य वृष्णीन्द्रो न भवति ।
नन्वजधातोः सेट्त्वात् प्रथममेव इड् भवत्विति चेत्तत्राह,— वले तु वेति यदि वीभावात्
पूर्वमिट् स्यात्तदा वले तु वेति व्यर्थं स्यात् तस्मात् तस्य वैयर्थ्यात् विष्णुतः सर्वविरिञ्चिर्ब-
लवानिति न्यायाच्च इटः पूर्वमेव पक्षे वीभाव इति । नर । सुगमम् ॥१३४॥

१३५. धातोश्चतुः सनस्येयुवौ सर्वेश्वरे ।

१३६. संयुक्तश्नोश्च ।

१३७. असंयोगपूर्वस्यानेकसर्वेश्वरस्येद्वयस्य तु यः ।

१३८. एतिहुवो यवौ कृष्णधातुक एव ।

गोविन्द-वृष्णीन्द्राभ्यामन्यत्रेते । इद्वयादीनां यादचादेशः स्थानिवन्न तु द्वित्वविधाविति । धातो र-वः प्राक् त्रिविक्रमो न स्यात् । विष्णुजने विष्णुजनो वेति द्वित्वं तु स्यात् । विव्यतुः विव्यतुः ।

वीगति-व्याप्ति-प्रजन-कान्त्यसन-खादनेष्विति वीधातु रण्यस्ति । तत्रच

अमृता०—१३५. धातोरिति । सर्वेश्वरे परे धातोश्चतुःसनस्य स्थाने इयुवौ स्याताम् । धातोरित्यधिकार सत्त्वेऽपि पुररिह तद् ग्रहणं स्पष्टतार्थम् । लुलुवतु—रित्यादौ उरामस्य उव् । चतुःसनस्येति संयुक्तेद्वयस्य हीय मन्तव्यः, अग्रिमसूत्रे असंयोगपूर्वस्येत्यादिना विशिष्यैव यरामविधानात् । उद्वयस्य त्वविशेषेणाभिधानादुवेव भवतीति ज्ञेयम् ।

अमृता०—१३६. संयुक्तेति । सर्वेश्वरे परे संयुक्तश्नुविकरणस्योरामस्य उव् भवति । धातोरित्यनुवृत्ते विकरणस्याप्राप्ते विधानम् । यथा—अशनुवाते । संयुक्तेति किम्—सुन्वन्ति ।

अमृता०—१३७. असंयोगेति । संयोगः पूर्वेनास्ति यस्य सौऽसंयोगपूर्वस्तस्येनेक सर्वेश्वरस्य इद्वयस्यतु यः स्यात् सर्वेश्वरे परे । विव्यतुरित्यादि । अत्रानेक सर्वेश्वरत्वमिद्वयस्यासम्भवादानेक सर्वेश्वरधातो रसंयोग पूर्वस्येद्वयस्य यः स्यादित्येवं व्याख्येयम् । तत्र च वीधातोरेक सर्वेश्वरत्वाद् विव्यतुरित्यसिद्धेः—“भविष्यद् द्विरुक्त्या नेकात्वमिति” पञ्चनाभ वचनाद् भाविनि भूतवदुपचारेण भाविद्विवचनमपेक्ष्य ह्यनेकसर्वेश्वरत्वमिह मन्तव्यम् । नच वक्तव्यम्—कृतद्विवचनस्यानेक सर्वेश्वरत्वेनापि सिध्येदिति ; तथा सति—द्विवचन निमित्त सर्वेश्वर परमात्रे सतीत्याद्युक्त्या पश्चाद् द्विरुक्तिप्रथया सह विरोध आपदचतेति त्रिवेच्यम् । असंयोगपूर्वस्येति किम्—पिप्रियतुः, चिक्षियतुरित्यादिषु धातोश्चतुः सनस्येति इयेव ।

अमृता०—१३८. एतीति । इण् गतौ, हु वल्लौ दाने इत्येतयोरिरामोरामयोः स्थाने कृष्णधातुकसर्वेश्वर एव परे क्रमेण यवौ भवतः । एवकाराद् रामधातुक सर्वेश्वरं व्यावृत्त्य

बाल०—धातो । सर्वेश्वरे परे धातोश्चतुःसनस्य स्थाने इयुवौ भवतः । धातोरिति स्पष्टार्थं कृतम् ॥१३५॥

बाल०—संयु । सर्वेश्वरे परे संयुक्त-श्नोरामस्य स्थाने उव् भवति ॥१३६॥

बाल०—असम् । अनेकसर्वेश्वरस्य धातोरसंयोगपूर्वस्य असंयुक्तपूर्वकस्य ईद्वयस्य तु यो भवति ॥१३७॥

बाल०—एति । इण् गतौ, हु वल्लौ दाने इत्येतयोरिरामोरामयोः स्थाने कृष्णधातुक एव यवौ भवतः । गोविन्देति एते इयुव यवः गोविन्द-वृष्णीन्द्राभ्यामन्यत्र भवन्ति ।

सति धातुप्रतिरूपादेश स्तद्धातुवत् प्रयोगो वक्तव्य इति न्यायेन वीव-
देवास्य प्रयोगः ।

ततश्च—

१३८. सर्वेश्वरान्तात् सहजानिट इड्वाथलि ।

१४०. सहजारामवतश्च तादृशात् ।

तत्र त्वियुवावेव स्यातामिति ज्ञापितम् । यथा—ईयतुः जुहुवतुरिति । ननु विवायेत्यत्र कथं न यादेश इति चेत्तत्राह—गोविन्देति । एते इयुव् यवाः गोविन्द वृष्णीन्द्राभ्यामन्यत्र हि भवन्ति । तेन यत्र तौ न प्राप्नुत स्तत्र खलु एषांविषय इति निष्कर्षः ।

इद्वयादीनामिति—यादि रादेशः स्थानिवद् भवति, तत्र 'द्विर्वचनेएव कर्तव्ये' इत्येवकारेण द्वित्वविधिर्वर्जित इति ज्ञापितम् । अतो यरामस्य स्थानिवत्त्वेन इराम सद् भावाद् विष्णुजनपरत्वाभावः, ततएव धातोः र वः प्रागिति त्रिविक्रमो न प्राप्नोतीत्याशयः । द्वित्वं तु स्यादिति स्थानिवत्त्वाभावे विष्णुजनपरत्वादित्यर्थः ।

प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । प्रतिरूपादेशः सदृशादेशः । तद्धातुवदिति यस्य प्रतिरूपादेशस्तद्वदित्यर्थः । वीरयमदादिः । तस्य च कृष्णधातुकरूपाणि—वेति वीतः वियन्ति । वीहि । अवेत् अवीतां अवियनित्यादीनि ।

अमृता०—१३८. सर्वेश्वरेति । थलि परे सर्वेश्वरान्तात् स्वाभाविकानिटोधातोरुत्तरे इड् वा भवति । सर्वेश्वरान्तादिति किम्—विभेदित्थ । सहजानिट इतिकिम्—सिधू सिसिधित्थ । स्वरति-सूतीत्यादिना विकल्पितेद्वेऽपि शकादिष्वपाठान्नास्य सहजानिट्वमिति ।

अमृता०—१४०. सहजेति । सहजारामयुक्तस्य तादृशात्-सहजानिटो धातोरुत्तरे थलि इड् वा भवति । शेकिथ शशक्थ । पूर्वसूत्रे सर्वेश्वरान्त-ग्रहणादत्र अरामवतइति उद्धवारामवतइत्येव वोद्धव्यं नत्वन्ताराम वत इति । अरामान्तानां कथं प्रभृतीनामनेक-सर्वेश्वरत्वेनाम् विषयक त्वादिह तत्प्रसङ्गो न सम्भवेदिति । अरामवत इतिकिम्—राध-रराधित्थ । सहजेति किम्—गोविन्दजातारामस्य न ; यथा-कृषचर्कषित्थ । तादृशादिति किम्—ग्रह-जग्रहित्थ । उद्वयग्रहगूहेभ्य इत्यादिना सनि अनिट्वेऽपि शकादिष्वपाठान्नास्य सहजानिट्वम् ।

एतेनैतदुक्तं गोविन्द-वृष्णीन्द्रो यत्र न प्राप्नुतस्तत्रैषां विषय इतिः इद्वयादीनां याद्यादेशः स्थानिवद्भवति अतो विव्यतुरित्यादौ "धातौ र वप्रागिदुतोस्त्रिविक्रमो र वतोविष्णुजने" इत्यनेन त्रिविक्रमो न स्यात् विष्णुजनस्य परत्वाभावात् । द्वित्वविधौ तु स्थानिवन्न भवति । अतो विष्णुजने विष्णुजनो वेत्यादिना पक्षे द्वित्वं तु स्यात् ।

वीति । प्रजनो गर्भग्रहणम्, असनं क्षेपणम् । तत्र चेति तत्र च वीधातौ । प्रति-रूपत्वं सादृश्यम् । वीवदेव वीधातुवदेव । अस्य आदेश वीत्यस्य ॥१३९॥

बाल०—सर्वे । थलि परे सर्वेश्वरान्तात् सहजानिटो धातोरुत्तरे इड् वा भवति ॥१३८॥

१४१. सृजि-दृशिभ्याश्च ।

१४२. अत्यर्त्तिवृव्येज्भ्यो नित्यम् ।

१४३, ऋरामात्तु नित्यं नेट् ।

सहजानिटः शकादि पठिताः । सहजग्रहणं सनादावनिट्त्वेऽपि वभूविथे-
त्यादौ नित्यमिड्भावार्थम् । विवेथ विवयिथ । अनादेशपक्षे आजिथ ।
क्षि क्षये । क्षयति क्षयन्ति ।

१४४, वामनस्य त्रिविक्रमः कृत्-कृष्णधातुकेतर यप्रत्यये ।

क्षीयते । अक्षौषीत् । चिक्षाय चिक्षियतुः चिक्षियुः ।

चिक्षयिथ चिक्षेथ । कृति तु ज्ञेयम् । कृष्णधातुके-इयात् ।

अमृता०—१४१. सृजीति । सृज विसर्गे दृशिर् प्रेक्षणे इत्येताभ्याश्चोत्तरे इड् वा
स्यात् थलि । सहजानिट्त्वादप्राप्ते विभाषा वचनम् । ससर्जिथ सस्रष्ट । दर्दशिथ दद्रष्ट ।

अमृता०—१४२. अत्यर्त्तीति । अद भक्षणे, ऋगतौ प्रापणेच भुवादि ह्वादिश्च, वृञ्
आवरणे, व्येञ् सम्बरणे इत्येतेभ्य उत्तरे नित्यमिड् स्यात् थलि । अदः सहजारामवत्त्वात्
व्येञ्श्च सर्वेश्वरान्तत्वाद् विकल्पे प्राप्ते, ऋधातोरग्रिम सूत्रेण तथा वृञ्श्च कृसृभृवृ
इत्यादिना निषेधे प्राप्ते तत्तदपवादोऽयं विधि । आदिथ, आरिथ, ववरिथ, विव्ययिथेति ।

अमृता०—१४३. ऋरामादिति । थलि सहजानिट् ऋरामात्तु नित्यमिड्भावः
स्यात् । हृ-जहर्थं । सर्वेश्वरान्तात् सहजानिट इति विकल्पे प्राप्तेऽयं निषेधः । सहजानिट
ऋरामादिति किम्—जजागरिथ । सहजग्रहणमिति—सनादौ भूधातोरनिट्त्वेऽपि शका-
दिष्वनिङ्गणेऽपाठात्तस्य नसहजानिट्त्वमिति थलि नित्यमेवेट् । सहजग्रहणे सनादौ
त्वनिट्त्वादत्र विभाषयेट्प्राप्नुयादिति भावः ।

अमृता०—१४४. वामनस्येति । कृतः कृष्णधातुकस्य च यप्रत्ययादन्यस्मिन् यप्रत्यये
परे वामनस्य त्रिविक्रमो भवति । क्षीयत इति यक् प्रत्ययस्य रामधातुकत्वादिरामस्य

बाल०—सह । तादृशात् सहजानिटः सहजारामवत्तश्च उत्तरे थलि इड वा भवति ।
सहजारामवत् इत्यत्र सहजग्रहणं ससर्जेत्यादौ इट्प्राप्तिशङ्कानिरासार्थम् ॥१४०॥

बाल०—सृजि । सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे इत्येताभ्याश्चोरे थलि इड वा
भवति ॥१४१॥

बाल०—अत्यर्त्ति । अद भक्षणे, ऋगतौ प्रापणे च भ्वादिः, ऋगतौ ह्वादिः द्वयोरेव
ग्रहणम् । वृञ् वरणे, व्येञ् सम्बरणे इत्येतेभ्य उत्तरे नित्यमिड भवति ॥१४२॥

बाल०—ऋरा । उक्तादन्यत्र ऋरामात्तु थलि नित्यं इट् न भवति । सहजग्रहणमिति
सहजानिटः इत्यत्रेति शेषः । सहजानिट इत्यत्र सहजग्रहणम् उद्वय-ग्रह-गुहेभ्य इत्यनेन
सनादौ प्रत्यये परे अनिट्त्व विद्यमानेऽपि वभूविथेत्यादौ प्रयोगे नित्यमिड्भावार्थमिति
अन्यथा इटो विकल्पः स्यादिति ॥१४३॥

१४५. हमयान्त क्षण-श्वस-श्वीनामेरामेरातेतश्च नवृष्णीन्द्रः
सेटिसौ परपदै ।

अलगीत् । गुपूरक्षणे, ऊरामइत् ।

१४६. गुपू-धूप-विच्छि-पणि-पनिभ्य आयः ।

गोपाय; सनादचन्ताश्च धातवः ।

सन्कयन्कयडश्च काम्यश्च कयडर्थ-क्विप् च णिस्तथा ।

कण्डादि-यक् तथैवाय ईयङ् यङ् स्युः सनादयः ।

तिप् शप्-गोपायति ।

त्रिविक्रमः । अक्षैषीदिति—ईशान्तस्येति वृष्णीन्द्रः । चिक्षायेति—वृष्णीन्द्रे अयादेशेच कृते स्थानिवत्त्वेन द्विर्वचनं, नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते, कवर्गं नरस्य चवर्गः । चिक्षियुरिति—संयोगपूर्वत्वादिरामस्य नयः, किन्तु धातोश्चतुः सनस्येति इय् । क्षेयमिति—सर्वेश्वरान्त-धातोरिति यत् प्रत्ययः कृत्, तेनच न त्रिविक्रमः ।

अमृता०—१४५. हमयान्तेति । हश्च मश्च यश्च हमयास्ते अन्ते येषां तेषां, तथा क्षणु हिंसायां, श्वस प्राणने, दुओश्वि गति-वृद्ध्योरित्येतेषां धातूनां तथा एरामेतश्च धातो परपदे सेटि सौ परे वृष्णीन्द्रो न भवति । विष्णुजनादे लघोरित्यादिना विकल्पे, श्वयतेरीशान्तस्येत्यादिनानित्ये च प्रप्ते प्रतिषेधः । अलगीदिति—एरामेत्त्वान्न वृष्णीन्द्रः । अन्येषां यथा—अग्रहीत् अवमीत् अव्ययीत् अक्षणीत् अश्वसीत् अश्वयीदिति ।

अमृता०—१४६. गुपू इति । गुपूरक्षणे, धूप सन्तापे, विच्छिगतौ, पणपन व्यवहारे स्तुतौ चेत्येतेभ्य उत्तरे स्वार्थे आयः प्रत्ययः स्यात् । सनादयो हि प्रत्ययाः, स्तदन्तास्तु धातव इति भू-सनन्तादद्या धातव इत्यनेनोक्तं स्मारितम् । केतावत् सनादय इत्यपेक्षायां तान् निर्दिशति—सन्कयन्निति पदचेन । तेनधातुत्वात् गोपाय इत्यस्मात् तिप् शप् । गोपायतीति—अरामहर एअयो रित्यादिना अरामहरः ।

बाल०—वामनस्य । कृत-कृष्णधातुकाभ्यामितरस्मिन् यप्रत्यये परे वामनस्य त्रिविक्रमो भवति । अक्षैषीदिति “ईशान्तस्य वृष्णीन्द्रः सौ परपदे” इत्यनेन वृष्णीन्द्रः । चिक्षायेति “नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते” इति ‘कवर्गनरस्य चवर्ग’ इति । चिक्षियतुरिति धातोश्चतुःसनस्येत्यादिना इय् । कृति तु क्षेयमिति सर्वेश्वरान्तधातोर्यदिति यत् । नात्र वामनस्य त्रिविक्रमः ॥१४५॥

बाल०—हम । हश्च मश्च यश्च ते हमयास्ते अन्ते येषाम् । क्षिणु हिंसायां, श्वस प्राणने, दुओश्वि गति-वृद्धयोः इत्येतेषाम् एरामेताश्च परपदे सेटि सौ सति वृष्णीन्द्रो न भवति । अलगीदिति ‘विष्णुजनादेर्लघोरि’त्यादिना वृष्णीन्द्रः स्यात् ॥१४५॥

बाल०—गुपू । गुपूरक्षणे, धूप सन्तापे, विच्छिगतौ, पणपन व्यवहारे स्तुतौ च इत्येतेभ्य उत्तरे आयो भवति । ननु सनादन्ताश्च धातव इत्युक्तं सनादय एव के इति

१४७. अरामहरो रामधातुके ।

अत्र लिखनाद् वामनस्य त्रिविक्रममपि बाधते । गोपाय्यते ।

१४८. आय इयङ् कर्मेणिङ् च रामधातुके तु वा ।

भाविनि भूतवदुपचारः । गुप्यते । अगोपायीत् । ऊदित्वादिङ् वा ।
अगोपीत्, अगौप्सीत् । अगौप्ताम् । अगोपायि, अगोपि । अगोपाया-
यीत्यपि मन्यन्ते ।

१४९. अनेकसर्वेश्वर-कासिभ्यामामधोक्षजे ।

अमृता०—१४७. अरामेति । रामधातुके परे अरामस्य हरः स्यात् । ननु गोपाय
इत्यस्मात् यकि कृते वामनस्य त्रिविक्रमो विधेयो वा अरामहरो कर्तव्यो वेति संशये
सिद्धान्तयति—अत्रलिखनादिति । विधान समाध्यादेवात्र अरामहरः कर्तव्यः । “विप्रति-
पेधे परं कार्यमिति” भाष्य वचनाच्च । अन्यथा त्विह हरविधिरनर्थकः स्यादिति भावः ।

अमृता०—१४८. आय इति । रामधातुके परे एते आयादयो विभाषया भवन्ति ।
ननु गुपूधूपेत्यादि सूत्रे परनिमित्तनिर्देशाभावात् प्रथममेव आय आगच्छति, ततः प्रत्यया
इति स्थिते, रामधातुके आय प्रत्ययस्य विकल्पादेशः अनुपपन्न इति चेत्तत्राह—भाविनीति ।
भाविनि रामधातुके भूतवदुपचारेण तद्विकल्पादेशो ज्ञेयः । रामधातुक इति विषयसप्तमी-
ग्रहणे तु न तच्छङ्कावकाश—इत्यपि ध्येयम् । ऊदित्वादिति—स्वरति सूतीत्यादिना ऊदि-
द्धातो विभाषया इडित्यर्थः । अगोपीदितोत् पक्षे । अगौप्सीदित्यनिट् पक्षे विष्णुजनान्ताना-
मित्यादिना वृष्णीन्द्रः । अगौप्तामिति—तस्मिन्नेव पक्षे वामन-वैष्णवाभ्यामिति सेर्हरः ।
अगोपायायीति केचनाचार्या मन्यन्ते । तन्मते—अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वमित्यनेन अरामहर
विकल्पात् हराभावपक्षे इणि अन्तस्य वृष्णीन्द्रः, आतो युगिणीति तत्सिद्धम् ।

चेत्तत्राह,—सन् क्यन् क्यङश्चेति । आय उक्तः अन्ये तु वक्ष्यन्ते । गोपायतीति । अराम
हर इत्यादिना अरामहरः ॥१४६॥

बाल०—अरामः । रामधातुके परे अरामहरो भवति । ननु गोपाय्यत इत्यादौ
वामनस्य त्रिविक्रमः कस्मान्न भवतीति चेत्तत्राह,—अत्रेति । अतः एतस्य लक्षणस्य
लिखनात् वामनस्य त्रिविक्रममपि बाधते अरामहर इति शेषः । तेन गोपाय्यत
इति ॥१४७॥

बाल०—आय । व्यक्तार्थमेतत् भाविनीति भाविनि रामधातुके भूतवदुपचारः
इति विषयसप्तमीत्यपि सिद्धान्तान्तरं ज्ञेयम् । ऊदित्वादिङ्वेति ‘स्वरति सूति’ इत्यादि-
नेति शेषः । अगौप्सीदिति ‘विष्णुजनान्तानामनिटामि’त्यादिना वृष्णीन्द्रः । अगौप्तामिति
‘वामन वैष्णवाभ्यामि’ त्यादिना सेर्हरः । अगोपायायीत्यपि मन्यते इति अगोपायीत्यत्रेति
अगोपायायीति एवं साध्यम् अग्लोपित्वमित्यनेन अरामहरविकल्पात् तत्स्थिति पक्षे
इणिकृते ‘अन्तस्य वृष्णीन्द्र’ इत्यनेन त्रिविक्रमस्ततः ‘आतो युगि’त्यनेन युक् ॥१४८॥

कृत्रादेरनुप्रयोगः । गोपायाश्चकार, जुगोप । अरामहरस्य नित्यत्वादन्तरङ्गाच्च गोपायादित्यादौ नातो याईः । धूपसन्तापे । धूपायति । अधूपायीत् । इट् तु नित्यं—अधूपीत् । कास् प्रत्ययादित्यत्र कास्यनेकाच इति वक्तव्यमिति काशिका । प्रत्ययग्रहणमनेकाजुपलक्षणमिति भाषावृत्तिः चुलुम्प लोपे—चुलुम्पाश्चकार । तप् सन्तापे—तपति ।

१५०. निसः षत्वं तपतौ सकृत्सेवने ।

निष्ठपति सुवर्णम् । सकृदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः ।

अताप्सीत् अताप्ताम् ।

अमृता०—१४६. अनेकेति । अधोक्षजे परे अनेकसर्वेश्वराद्धातो स्तथा कासृ दीप्तौ शब्दकुत्सायाञ्चेत्यस्माच्चोत्तरे आम् प्रत्ययः स्यात् । ननु कामपाले गोपाय्यादित्यादौ अतो या ईः कथं न प्रवर्तत इति चेत्ताचष्टे—अरामहरस्येति । या स्थाने ईरामे कृतेऽपि न कृतेऽपि अरामहरः स्यादेवेति तस्य नित्यत्वम् । प्रकृताश्रितत्वादन्तरङ्गत्वञ्च । अरामहरे सति तस्य तु महाहरत्वादतो याईरित्यस्य प्रसङ्ग एव न स्यादित्यर्थः । कमणि आय पक्षे नित्यमिट्—गोपायिषीष्ट । पक्षान्तरे—गोपिषीष्ट, गप्सीष्टेति । अधूपीदिति—ऊदित्वाभावान्नित्यमिट् ।

सूत्रे 'अनेकसर्वेश्वरे' इति यदुक्तं तत्तु प्राचीनाचार्यसूत्राक्षरे न दृश्यत इति तद् व्याख्या ग्रन्थ वचनैः स्वमतमुपपादयति—कास् प्रत्ययादिति । “कास् प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” इति पाणिनीयसूत्रस्य व्याख्यायां—कास्यनेकाच इति वक्तव्ये, चुलुम्पादयर्थमिति काशिका । प्रत्ययशब्देन प्रत्ययान्तानां ग्रहणेऽपि अनेकाच इत्यनुक्ते चुलुम्प दरिद्रा प्रभृतीनां पदानिष्पत्तिः स्यादिति तदाशयः । भाषावृत्तिकारस्तूपलक्षणेन तदुपपादितवान् । अतोऽनेकाज्ग्रहणमावश्यकमिति तस्य च मतम् ।

अमृता०—१५०. निस इति । सकृदेकवारं सेवनेऽर्थे तपधातौ परे निसव्ययस्य सरामस्य षत्वं भवति । निष्ठपतीति षत्वे कृते षात् परस्येत्यादिना तवर्गस्य टवर्गः ।

बाल०—अनेक । अनेकसर्वेश्वरात् कासृ दीप्तौ इत्येतस्माच्चोत्तरे अधोक्षजे परे आम् भवति । ननु कामपाले गोपाय्यादित्यादित्यादौ अरामहरात् पूर्वम् “अतो या ई”रिति कथं न प्रवर्तते इति चेत्त्राह,—अरामहरस्येति नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च प्रथमम् अरामहरे कृते पश्चात् तस्य महाहरत्वात् “अतो या ई”रिति न प्रवर्तते । इट् तु नित्यमिति उदित्वाभावान्नास्य विकल्पितेद्वत्त्वम् । अनेकसर्वेश्वरेति यदुक्तं, तदेव द्रढयति कासीति । कासि प्रत्ययादित्यत्र लक्षणे अनेकाजुपलक्षणमिति अनेकाचो धातून् उपलक्षयतीति अन्यथा चुलुम्पाश्चकार, दरिद्राश्चकार, चकासामासेत्यादि न स्यात् ॥१४६॥

बाल०—निसः । सकृत्सेवनेऽर्थे तपतौ तपधातौ परे निसः अरामस्य षत्वं भवति । सकृत्सेवनमेकवारसेवनम् ॥१५०॥